

ΠΑΝ. Δ. ΔΗΜΑΚΗ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο δὲν ἀπομένει παρὰ σὰν μακρυνὴ ἀνάμνηση. Ἡ μεγάλη δρῦς, ποὺ σκέπασε ἐπὶ τόσους αἰῶνες κάτω ἀπὸ τὴ σκιά της τὶς συναλλακτικὰς καὶ λοιπὰς σχέσεις τόσων λαῶν, ἔπεσε πιά.

Οἱ λίγοι μελετητὲς ποὺ στρέφονται ἀκόμη πρὸς αὐτὸ τὸ κάνουν, ἴσως, γιὰ ἀπλῶς τοὺς συγκινεῖ κάθε κατάλοιπο τοῦ παρελθόντος καὶ ἰδιαίτερα τοῦ κλασσικοῦ κόσμου. Ἐπίσης γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἐμφανίζει ἡ ὑψηλὴ συλλογιστικὴ του καὶ γιὰτί, τέλος, δὲν ξεχνοῦν — κανεῖς ἄλλωστε δὲν τὸ ξεχνᾷ — ὅτι οἱ ρίζες τῆς σύγχρονης νομικῆς ἐπιστήμης ἐξακολουθοῦν νὰ ἀντλοῦν ἀπὸ τὸ *corpus* τοῦ μεγάλου αὐτοῦ δικαίου.

Τώρα τὸν χῶρο τοῦ ρ.δ. τὸν ἔχουν καταλάβει, ὅπως ἀκριβῶς τὸ ζητοῦσαν οἱ νέοι καιροί, οἱ κατὰ τόπους ἐθνικοὶ κώδικες ἰδιωτικοῦ δικαίου — νομοθετήματα μὲ διατάξεις προσαρμοσμένες στὶς σημερινὰς δικαιοὺς ἀνάγκες.

Ἦσως σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς νεώτερους νομικοὺς μας, σταθεῖ χρήσιμη ἡ ἀκολουθοῦσα συνοπτικὴ εἰκόνα τοῦ μεγάλου ἐκείνου δικαίου ποὺ ὀλοένα καὶ περισσότερο σκεπάζει ἡ σκιά...

Λέγοντας ρωμαϊκὸ δίκαιο ἐννοοῦμε τὸ σύνολο τῶν κανόνων δικαίου οἱ ὁποῖοι ἐρρῶθμισαν τὴ δικαιοὺ ζωὴ ἀρχικὰ τῆς Ρώμης μόνον καὶ ὕστερα ὁλόκληρης τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ ὀρισμὸς, βέβαια, αὐτὸς εἶναι πολὺ ἀπλὸς γιὰ νὰ εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλὴς. Εἶναι, ὅμως, ἀλήθεια ὅτι ὁ ἐπακριβὴς καθορισμὸς τῆς ἐννοίας τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου (ρ.δ.) παρουσιάζει πάντοτε κάποια δυσχέρεια. Γιὰτὶ πρόκειται γιὰ δίκαιο ποὺ ἐκτείνεται ἰδιαίτερα πολὺ, τοπικὰ καὶ χρονικὰ (: Ἰσχυσε δύο σχεδὸν χιλιετίες, ἴσως καὶ πλέον). Γίνεται λόγος πρῶτα γιὰ τὸ ρ.δ. ποὺ Ἰσχυσε ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς Ρώμης μέχρι τὴν ἀνοδο στοὺς θρόνον, κατὰ τὸν ΣΤ' μ.Χ. αἰ., τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ. Ἐπειτα γιὰ τὸ ρ.δ., τὸ κάπως διάφορο τοῦ προηγούμενου, ποὺ ἀνευρίσκουμε στὴν Ἰουστινιάνειο κωδικοποίησι, καὶ τέλος γιὰ τὸ ρ.δ. ποὺ ἐμφανίστηκε ἀναγεννημένο, μετὰ τὴν εἰσοδο τῆς ἀνθρωπότητος στὴν Β' μ.Χρ. χιλιετηρίδα, χάρις κυρίως στοὺς ἐργα τῶν νομικῶν τῆς Μπολώνιας ποὺ ἐπεξεργάστηκαν τὸ *corpus juris civilis* (βλ. γι' αὐτοὺς κατωτ. VII, β') καὶ πρόσφεραν ἔτσι στὸν κόσμον ἓνα συγχρονισμένο σύστημα δι-

καίου πού ὄχι μόνο, ἀποτέλεσε τή βάση τοῦ δικαίου πολλῶν συγχρόνων κρατῶν, ἀλλά καί ἰσχυσε, αὐτό τὸ ἴδιο σάν δίκαιο, σέ ὠρισμένα ἄλλα, ὅπως λ.χ. στή λατινογενῆ καί γερμανόφωνα κράτη τῆς Εὐρώπης καί μάλιστα γιά μακρότατο χρονικό διάστημα. Στή Γερμανία λ.χ. ἐκράτησε (διαρκῶς, βέβαια, διὰ τῆς ἐρμηνείας ἐκσυγχρονιζόμενο) μέχρι τοῦ 1900 ὁπότε καί εἰσήχθη ὁ νέος Ἀστικός γερμανικός κώδικας.

Στὴν πρώτη περίπτωση ἀρκοῦμεθα νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸν ὄρο: ρωμαϊκὸ δίκαιο. Στὴ δευτέρα προσθέτουμε τὸ διακριτικό: Ἰουστινιάνειο (ρ.δ.). Στὴν τρίτη μιλοῦμε περὶ κοινοῦ ρ. δικαίου.

Τὸ ρ.δ. ἰσχυσε καί στή χώρα μας ἐπὶ μακρόν, μέχρι τὸ 1946, ὑπὸ τὸ ἔνδυμα τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου—εἰσήχθη σημειωτέον βάσει μιᾶς κακῆς καί ἀντιεπιστημονικῆς ἐρμηνείας ἑνὸς σχετικοῦ Δ/τος τῆς ἀντιβασιλείας τοῦ Ὁθωνα.

II. Γενικά

Τὸ ρ.δ. ἐξεκίνησε, ὅπως ὅλα τὰ δίκαια τῶν πρωτόγονων λαῶν, σάν δίκαιο ἐθιμικὸ συνδεδεμένο στενά μὲ διάφορους σχετικούς θρησκευτικούς κανόνες. Κατόπιν ἄρχισε, βέβαια, νὰ ἐξελίσσεται. Ἡ ἐξέλιξίς του δὲ ὑπῆρξε ραγδαία καί ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακή. Τὸ ρ.δ. ἐπροχώρησε, καθόσον τουλάχιστον γνωρίζουμε σήμερα, πολὺ πλεονεκτήματα ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα δίκαια τῶν λοιπῶν ἀρχαίων λαῶν. Βοήθησε σ' αὐτὸ ἡ μεγάλη ἑκτασὴ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καί, ἐπομένως, τὸ εὐρὺ πεδίο ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου τῆς, συνετέλεσε καί ἡ *Pax Romana*, γιατί χάρις σ' αὐτὴ ἀναπτύχθηκε τὸ διεθνὲς ἐμπόριο καί ἡ ἐπαφὴ τῶν λαῶν πρᾶγμα πού συνετέλεσε στὸ νὰ ἔρθουν καί νὰ ἐνσωματωθοῦν στὸν κεντρικὸ κορμὸ τοῦ ρ.δ. καί νὰ τὸ ἐμπλουτίσουν δικαιικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ νομοθετικά συστήματα διαφόρων ἄλλων λαῶν.

Πολλοὶ παράγοντες συνετέλεσαν στὴν ἐξέλιξίς του. Μεταξὺ αὐτῶν καί ἡ ἐμφυτὴ πρὸς τὸ δίκαιο τάση τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ πού τὸν χαρακτήριζε μιὰ ὀξύτατη νομικὴ ἀντίληψη. Γιατί ὅπως, κάθε ἄτομο ἔτσι καί κάθε λαὸς ἔχει ἓνα ἰδιαίτερο τάλαντο: ὁ ἐβραϊκὸς λαὸς εἶχε τὸ πάθος τῆς θρησκείας καί ἐχάρισε στὴν ἀνθρωπότητα τὴν Ἀγία Γραφή, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀφείθηκαν νὰ παρασυρθοῦν ἀπὸ τὴν ὁμορφιὰ καί τὴ φιλοσοφία καί κατέλιπαν στοὺς νεότερους τὸν Παρθενῶνα καί τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνα. Οἱ Ρωμαῖοι ἐθαύμαζαν τὴν πειθαρχία, τὴν τάξιν καί τὴ δύναμιν. Ἔτσι δώρησαν στοὺς μεταγενέστερους τὸ ὑπόδειγμα μιᾶς λαμπρότατης κρατικῆς ὀργάνωσης, τὴν ἀνάμνησιν τῶν κατορθωμάτων τῶν λεγεῶνων τους καί τὴν νομοθεσίαν τους, μιὰ νομοθεσία πού ἐκπλήσσει, ἀκόμα καί σήμερα, γιὰ τὴ λαμπρότητα καί τὴν πληρότητά της, ἀποτελεῖ δὲ ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα κατάλοιπα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ὁ πολιτισμὸς μας, λέγεται, ὅτι μπορεῖ νὰ παρομοιασθῇ μὲ τρίποδα πού τὸ ἓνα σκέλος

του στηρίζεται στα Ἱεροσόσυμα (: θρησκεία), τὸ ἄλλο στὴν Ἀθήνα (: φιλοσοφία καὶ τέχνη) καὶ τὸ τρίτο στὴ Ρώμη (: δίκαιο), τὴ Ρώμη ἀπὸ τὴν ὁποία, κατὰ τοὺς ρωμαῖστὲς ἀντλοῦμε τὶς πληρέστερες διατάξεις γιὰ τὴ διοργάνωση μιᾶς ὑποδειγματικῆς ἔννομης καὶ εὐρυθμῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἀπόδειξη, κατὰ πολλοὺς, τῆς ποιότητος τῆς ρωμαϊκῆς νομοθεσίας, μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει, ἐπίσης, τὸ γεγονός ὅτι ἡ νομοθεσία αὐτὴ ἐπέζησε καὶ μετὰ τὴν κατάλυση τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Γιατὶ συνήθως κάθε δίκαιο συνδέεται μὲ μιὰ ὀρισμένη πολιτεία καὶ ρυθμίζει ἀποκλειστικὰ τὶς σχέσεις τῶν πολιτῶν πού ἀνήκουν σ' αὐτήν. Ὁ γαλλικὸς λ.χ. ἀστικὸς κώδικας συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ γαλλικὸ κράτος· ἂν τὸ τελευταῖο τοῦτο ἐκλείψει τότε καὶ ὁ *code civil* θὰ πάψει νὰ ἐφαρμόζεται, θὰ παραμείνει στὴν ἱστορία σὰν ἔργο νεκροῦ. Ἀντίθετα —καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι πού ἐκπλήσσει— τὸ ρ.δ. διατήρησε, ὅπως λέγεται καὶ πρὶν πάνω, τὴν αἴγλη του καὶ μετὰ τὴν κατάλυση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἀφοῦ ἀκόμα τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς περιῆλθε στὰ χέρια τῶν βαρβάρων. Ἐξακολουθοῦσε νὰ ρυθμίζει τὶς βιοτικὰς σχέσεις τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης παρόλον ὅτι πίσω ἀπὸ αὐτὸ εἶχε πάψει νὰ ὑπάρχει ἡ Ρώμη γιὰ νὰ τοῦ προδίδει τὸ κύρος της.

III. Ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ ρ.δ.

Πολλὲς ἐπιθέσεις καὶ ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς ὑφίσταται σήμερα τὸ ρ.δ., εἰδικότερα ὅταν τοῦτο ἀξιώνει νὰ ἀποτελέσει τὸ ρυθμιστὴ τῆς σύγχρονης δικαιοκῆς ζωῆς.

Σημειωτέον ὅτι οἱ ἐπιθέσεις αὐτὲς ἔχουν ἀρχίσει ἀπὸ πολὺ παλιά, ἀπὸ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα ἀκόμα, ὅταν ὁ Hotmann ἐδημοσίευσεν ἐναντίον τοῦ ἑνὸς ἀληθινὸ λιβέλλο. Οἱ ἐπιτιθέμενοι, παλαιότερα, κατὰ τοῦ ρ.δ. δὲν μποροῦσαν νὰ δεχτοῦν τὴν μονομερῆ στροφὴ τῶν ἐπιστημόνων τῆς ἐποχῆς τοὺς πρὸς αὐτὸ —γιατὶ ὑπῆρξαν περίοδοι πού εἶχε καταστεῖ, τρόπον τινά, μόδα ἡ μελέτη τοῦ ρ.δ. καὶ ὁ θαυμασμός πρὸς αὐτό... Ἐθεωροῦσαν ἀπαράδεκτη τὴ παραγνώριση τῆς μελέτης τῶν ἄλλων δικαίων τῆς ἀρχαιότητος, ὅπως λ.χ. τοῦ ἐβραϊκοῦ ἢ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ, ἢ, γιὰ νὰ πλησιάσουμε περισσότερο, τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας.

Στὴ μελέτῃ τοῦ ρ.δ. ὁδήγησε ἀρχικὰ, κατὰ κάποιο ποσοστὸ ἡ ὥθηση καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τῆς ἀρχῆς τῆς «ἡσσανος προσπάθειας». Ἐστρέφονταν, δηλαδὴ, οἱ νομικοὶ τοῦ μεσαίωνα καὶ τῶν μετὰ αὐτὸν χρόνων πρὸς τὸ ρ.δ. γιατί, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἀνεύρισκαν εὐκολὰ τὶς διατάξεις τοῦ στὸν «Πανδέκτη», ἐνῶ ἀντίθετα ἡ μελέτῃ λ.χ. τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου ἐσήμαινε κοπιαστικὴ ἔρευνα στὰ φιλολογικὰ κλπ. ἔργα τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ἀπαιτοῦσε εἰδικὰς γνώσεις (σὲ μιὰ ἐποχὴ μάλιστα πού λεγόταν τὸ *graeca sunt non leguntur*) καί, βέβαια, ἀπώλεια χρόνου καθόλου

εὐκαταφρόνητη. Τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὰ ὑπόλοιπα μεγάλα δίκαια τῆς ἀρχαιότητος τὰ ὅποια ἦσαν δίκαια «δυσπρόσιτα» τότε πού ἀκόμα δὲν εἶχε ἔρθει στὸ φῶς, ὅπως ἐγινε ἀργότερα, τὸ μεγάλο παπυρικό ὕλικό τῆς Αἰγύπτου, καὶ οἱ ἀνασκαφές ἦσαν περίπου κάτι τὸ ἀγνωστο. Ἀνάλογα συνέβησαν καὶ μὲ τὰ δίκαια τῶν ἀπώτερων ἀνατολικῶν καὶ ἀσιατικῶν χωρῶν (μωαμεθανικό, Ἰνδικό, κινεζικό κλπ.). Περιεῖχαν πλῆθος διατάξεων ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος, ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ τὰ δίκαια ἦσαν —τὴν παλαιότερη ἐκείνη ἐποχὴ— πολὺ μακρινὰ καὶ ὅπως οὐδέποτε ἀνῆκαν σὲ κόσμους (ὅπως ὁ μωμεθανικός ἢ ὁ ἐβραϊκός) πρὸς τοὺς ὁποίους ἡ χριστιανικὴ, ἀλλὰ θρησκευτικὰ φανατισμένη τότε, Εὐρώπῃ δὲν ἔτρεφε ἀπλῶς περιφρόνηση ἀλλὰ καὶ μῖσος.

Ἔτσι ἀπ' ὅλα αὐτὰ τὰ δίκαια τῶν ἀρχαίων ἢ ἄλλων λαῶν δὲν ἀπέμενε τότε παρὰ τὸ ρ.δ., τὸ ὁποῖον ἦταν καὶ εὐκόλο νὰ μελετηθεῖ καὶ δὲν ἀντιτίθετο καταφανῶς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα πολιτισμικὰ στοιχεῖα τῆς τότε Εὐρώπης. Γι' αὐτὸ καὶ ἐστράφηκαν ἀποκλειστικὰ πρὸς αὐτό.

Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ μονομερὴς στροφή τῶν νομικῶν πρὸς τὸ ρ.δ. σάν νὰ ἦταν τὸ μόνο δικαϊκὸ κατάλοιπο τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὑπῆρξε ἀντιεπιστημονικὴ. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ κάποια ἀντίδραση ἐναντίον της...

Ἐκτὸς τῶν ἄλλων ὑπῆρξαν, κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους καὶ πολλοὶ νομικοί, Γερμανοὶ κατὰ τὸ πλεῖστον, οἱ ὁποῖοι ἔστρεψαν τὴν προσοχὴ τους πρὸς τὸ δίκαιο τῶν πρώτων γερμανικῶν φυλῶν, ἓνα δίκαιο πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ στὸ θάμβος τῶν γερμανικῶν δρυμῶν. Οἱ ἐρευνητὲς αὐτοὶ πίστευαν ὅτι στὸ δίκαιο τοῦτο —δίκαιο ἀρρενωπὸ καὶ μὲ μεγαλύτερη, καθὼς ἔλεγαν, κατανόηση γιὰ τίς ἀνάγκες τῆς ἀνθρώπινης φύσης ἀπὸ ὅτι τὸ ρ.δ.—, εὗρισκαν σάν σπέρμα τουλάχιστον, ὅλες τίς ἀρχές τῶν συγχρόνων δικαίων μας, λ.χ. τῆς αὐτονομίας τῆς βουλήσεως ἢ τῆς μεταβιβάσεως μὲ ἀπλὴ συναίνεση, τῶν ἐμπραγμάτων δικαιωμάτων κλπ. Εἶχαν ἀπόλυτο δίκη; Ὅταν δύο ἀπόψεις ἢ δυο κόσμοι διίστανται, ποτὲ τὸ δίκαιο δὲν ἐγκαθίσταται ἀποκλειστικὰ στὸν ἓναν ἀπὸ αὐτούς... Τὸ γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι χάρις καὶ στὸ ἔργο τῶν «γερμανιστῶν» αὐτῶν οἱ σύγχρονοι νομικοὶ ἔμαθαν νὰ μὴν πιστεύουν τὸ ρ.δ. σάν τὸ μόνο σημαντικό ἢ ἐνδιαφέρον δίκαιο τὸ ὁποῖο μᾶς κληροδότησε τὸ παρελθόν.

Σιγά-σιγά τὸ δίκαιο τῆς Ρώμης ἔπαψε νὰ ἐμπνέει τὸν παλαιὸ σεβασμὸ —τὸ σεβασμὸ ἰδίως πού ἔτρεφαν γι' αὐτὸ οἱ ἄνθρωποι τῶν ἀρχῶν τῆς β' χιλιετηρίδας οἱ ὁποῖοι ἐπίστευαν ὅτι αὐτὸ τοῦτο τὸ πνεῦμα τῆς δικαιοσύνης κατοικοῦσε μέσα στίς διατάξεις του. Ἀντίθετα σήμερα, ὅπως παρατηρεῖται (Villey), οἱ κανόνες τοῦ ρ.δ. πού προέρχονται ἀπὸ μιά τόσο διάφορη ἀπὸ τὴ δική μας ἐποχὴ καὶ πού εἶναι γραμμένοι λατινικά, σὲ γλῶσσα δηλαδὴ σχεδὸν πιά ξεχασμένη, προκαλοῦν ἓνα εἶδος δυσπιστίας, ὅταν ἰδίως διαπιστώνεται ἡ κάποια στενότητα ὀρισμένων διατάξεων του καὶ ἡ κάποια, πολλὰς φορὲς, ἀναληγσία του (: σχεδὸν δὲν ἐλάμβανε ὑπόψη του τοὺς οἰκονομικὰ ἐνδεέστερους καὶ γενοκότερα τὰ ἀδύνατα μέλη τῆς κοινωνίας).

Τὸ δίκαιο ὑπάρχει, τονίζουν οἱ ἴδιοι νομικοί, γιὰ νὰ ρυθμίζει τὴ ζωὴ μιᾶς ὀρισμένης κοινωνίας. Ὅταν ἡ τελευταία αὐτὴ πάψει νὰ ὑπάρχει, ὅπως ἔπαυε νὰ ὑφίσταται ἀπὸ δυὸ χιλιάδες τῶρα χρόνια ἡ ρωμαϊκὴ κοινωνία, παύει νὰ ἔχει λόγο ζωῆς καὶ τὸ δίκαιο ποὺ δημιουργήθηκε γι' αὐτήν. Τὸ ρ.δ. εἶναι, καταλήγουν, νεκρό, γι' αὐτὸ καὶ δὲν δικαιούται νὰ ἀξιώνει νὰ ρυθμίζει τὰ τῆς σημερινῆς ζωῆς μας. Δὲν μπορεῖ νὰ ἐνδιαφέρει παρὰ μόνο τοὺς ἱστοριοδίφες.

Ἀποτέλεσμα τῶν ἰδεῶν αὐτῶν ἀποτελεῖ τὸ ὅτι στὰ σύγχρονα Πανεπιστήμια περιορίζονται διαρκῶς οἱ ὥρες τῆς διδασκαλίας τοῦ ρ.δ., ὅπως περιορίζεται ἐπίσης καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν σύγχρονων νομικῶν ποὺ τὸ καθιστοῦν ἀντικείμενο τῶν μελετῶν των. Τὸ πρωτότυπο, στὴ λατινικὴ γραμμὴν κείμενο τοῦ «Πανδέκτου», ποὺ περιέχει τόσες λεπτότητες νομικῆς ἐννοίας, λησμονιέται ὁλοένα καὶ περισσότερο.

IV. Λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἐρευνᾶται τὸ ρ.δ. στὴ σύγχρονη ἐποχὴ.

Παρ' ὅλους ὅμως τοὺς πιὸ πάνω λόγους οἱ ὁποῖοι μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπ' αὐτό, τὸ ρ.δ. δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα κληροδοτήματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου πρὸς τὸν νεώτερο. Ἐξακολουθεῖ ἐξάλλου νὰ ἐμφανίζει ὀρισμένες ἀκόμα χρησιμότητες. Μελετᾶται γιὰ τοὺς ἀκόλουθους κυριότερους λόγους—λόγους βέβαια ὄχι ἀμέσου χρησιμότητος· μόνον ἐμμέσου...

(α) γιὰτὶ τὸ ρ.δ. ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου κλασσικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅποιοι θέλουν νὰ τὸν γνωρίσουν πλήρως ἀντιλαμβάνονται ὅτι δὲν μποροῦν νὰ εἰσχωρήσουν σ' αὐτὸν μέσω μόνο τῆς φιλοσοφίας του ἢ τῆς τέχνης του, δίχως νὰ ἐρευνήσουν συνάμα καὶ τὸ δίκαιό του.

(β) γιὰτὶ τὰ ἔργα τῶν Ρωμαίων νομικῶν νομικῶν διατηροῦν τὸ ἐνδιαφέρον τους σὰν κείμενα, ἔστω κι ἂν δὲν ἔχουν σήμερα τὴν ἰσχύ νόμων. Πάντοτε παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ παρακολούθηση τῆς πορείας τῆς ἀνθρώπινης σκέψης στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς δικαιοσύνης. Ἐξάλλου πάντοτε ὑπάρχει ἡ ἐλπίδα μέσα στὰ ἔργα τῶν Ρωμαίων νομοδιδασκάλων νὰ ἀνακαλύψουμε καὶ πάλι κάτι τὸ νέο ποὺ νὰ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὴ σύγχρονη ἐποχὴ μας.

(γ) γιὰτὶ ἀσκεῖ τὸ νοῦ καὶ τὴ δικαιοκὴ σκέψη, ἡ σύγκριση αὐτῶν ποὺ ἰσχύουν σήμερα μ' ἐκεῖνα ποὺ ἰσχυαν τότε. Οἱ συγκρίσεις γενικῶς τῶν θεσμῶν μεταξὺ τους βοηθοῦν στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, εἴτε γίνονται ὀριζοντίως (πρὸς τὰ σύγχρονα δίκαια : συγκριτικὸν δίκαιον), εἴτε καθέτως (: πρὸς τὰ δίκαια τῆς ἀρχαιότητος). Πάνω σ' αὐτὴν ἄλλωστε τὴν τελευταία χρησιμότητα βασίζεται καὶ ἡ δικαιολογία τῆς ὑπαρξης ὁλόκληρης τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου.

(δ) γιὰτὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐξυπηρετεῖ ἡ νομικὴ ὁρολογία ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴ Ρώμη. Σ' αὐτὴν βασίζεται ἡ ἀντίστοιχη ὁρολογία τῶν κυριότερων δυτικο-ευρωπαϊκῶν κρατῶν. Βέβαια τοῦτο, ἡ χρησιμότητα τῆς ρωμαϊκῆς ὁρο-

λογίας, δὲν θὰ ἀποτελοῦσε, μόνη αὐτή, ἐπαρκῆ δικαιολογία γιὰ τὴν ἐνασχόλησή μας μὲ τὸ ρ.δ. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἔχουμε δανειστεῖ ὄρους καὶ θεσμοὺς καὶ ἀπὸ ἄλλα δίκαια, λ.χ. τὰ ἀνατολικά δίκαια (ὁ ἑλληνικὸς ὄρος ἀρραβῶν —ἀντίστοιχὸς τοῦ ὁ ρωμαϊκὸς *arrha*— εἶναι ὄρος σημιτικὸς, ὁ θεσμὸς τῆς προγάμου δωρεᾶς ἔχει ἐπίσης ἀνατολικὴ προέλευση κλπ.). Τοῦτο ὁμῶς, μόνον, δὲν ὀδήγησε στὴ γενικότερη ἐρευνα τῶν ἀνατολικῶν δικαίων... Ἡ χρησιμότητα τῆς ρωμαϊκῆς ὁρολογίας ἀποκτᾷ σημασία καὶ ἀποτελεῖ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ὀδηγοῦμεθα στὴ μελέτη τῶν ρωμαϊκῶν κειμένων ὅταν, βέβαια, προστίθεται στοὺς ἄλλους σημαντικότερους ὁπωσδήποτε λόγους ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως ἢ σ' ἐκείνους ποὺ εὐθὺς ἀμέσως ἀπαριθμοῦμε.

(ε) γιὰτὶ δὲν μπορούμε νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι ἡ τεχνικὴ τοῦ δικαίου μας, οἱ ὀρισμοὶ τῶν διαφορῶν νομικῶν ἐννοιῶν, ὁ σκελετὸς πλείστων νομικῶν θεσμῶν, οἱ ποικίλλες διακρίσεις ποὺ βρίσκουμε ὅταν διαβάζουμε ἓνα ὁποιοδήποτε ἐγχειρίδιο σύγχρονου ἀστικοῦ δικαίου, ὅλ' αὐτὰ τὶς ἀπώτερες ἀπαρχές τους τὶς ἔχουν στὴ Ρώμη.

Οἱ ρωμαῖστὲς προσθέτουν καὶ πολλοὺς ἄλλους λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἀντικείμενο τῶν ἐρευνῶν τους, θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεи καὶ τῶν δικῶν μας μελετῶν τὸ ἀντικείμενο: (α) γιὰτὶ μέσω αὐτοῦ διδασκόμαστε νὰ στρέφουμε τὰ βλέμματα πρὸς τὴν πράξη καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς πρακτικῆς ζωῆς καὶ νὰ ἀποφεύγουμε τὶς πολλὰς θεωρίες οἱ ὁποῖες, ὅπως εἶναι γνωστὸ, συχνὰ σκοτίζουν καὶ συγχύζουν, (β) γιὰτὶ τὸ ρ.δ. προστατεύει ἰδιαίτερα τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες καὶ πάντως καλὺτερα ἀπὸ ὅτι τὶς προστατεύουν ὀρισμένα νεώτερα δίκαια ποὺ ὑπηρετοῦν —στοὺς καιροὺς μας ἰδίως...— πολιτικὲς σκοπιμότητες καὶ (γ) γιὰτὶ χάρις στὸν ἀναλυτικὸ τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖον ἐκθέτουν τὶς σκέψεις τους οἱ νομικοὶ τῆς Ρώμης καὶ τὴν ἐξειδικευμένη γιὰ κάθε περίπτωσις ἐργασία τους, αὐτὸς ποὺ μελετᾷ τὰ ἔργα τους ἀσκεῖται ὄχι μόνον νομικὴ συλλογιστικὴ, ἀλλὰ καὶ γίνεται, κατ' ἓνα τρόπο, συνεργάτης τους καὶ αἰσθάνεται ὅτι «συλλειτουργεῖ πῶς», ὅπως ἔγραφαν οἱ παλαιότεροι, «μετ' αὐτῶν εἰς τὸν ναὸν τῆς Θέμιδος».

V. Περίοδοι ρωμαϊκοῦ δικαίου.

Ὅταν ἓνα δίκαιο, ὅπως τὸ ρωμαϊκόν, ἐμφανίζει ἱστορία μιᾶς ὁλόκληρης χιλιετίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μελετηθεῖ χωρὶς νὰ διαιρεθεῖ σὲ περιόδους. Ἡ διαίρεσις ὁμῶς αὐτὴ δημιουργεῖ ἀρκετὲς δυσχέρειες καὶ τοῦτο γιὰ τὸ λόγον ὅτι στὴν ἱστορία τῆς ἀνέλιξης τῶν θεσμῶν τοῦ ρ.δ. δὲν ἔχουμε ἀπότομες μεταβολές—ὁρόσημα, τέτοιες ποὺ νὰ μπορούν νὰ θεωρηθοῦν σὰν τέλος τῆς μιᾶς περιόδου καί, ἐπομένως, σὰν ἀπαρχὴ τῆς ἐπομένης τῆς. Ἀλλῶστε, γενικότερα, τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο —ὅταν δὲ μιλάμε περὶ ρ.δ. ἐννοοῦμε κατὰ κύριον λόγον τὸ ἰδιωτικὸ ρ.δ.— δὲν μεταπηδᾷ ἀπότομα ἀπὸ τὸν ἓνα θεσμό στὸν ἄλλον. Ἀκόμα

καί όταν σέ ὀρισμένες περιπτώσεις εἰσάγονταν νέες διατάξεις —γινόντουσαν λ.χ. δεκτὲς καὶ ἴσχυαν παράλληλα πρὸς τοὺς κανόνες τοῦ *jus civile* διατάξεις τοῦ *jus gentium* ἢ *jus praetorium* (βλ. γι' αὐτὰ πιὸ κάτω)— τοῦτο, λόγω τοῦ χαρακτηῖρα ἀκριβῶς τῶν Ρωμαίων, γινόταν κατὰ τρόπο ὁμαλὸ καὶ ἥπιο, ἔτσι πού κανεῖς νὰ μὴν ἐνοχλεῖται ἢ νὰ παραξενεύεται ἀπὸ τὴν ἐπερχόμενη μεταβολή (Bartolucci).

Πολλὲς κατὰ καιροὺς προτάθηκαν διαιρέσεις τῆς ὅλης ἱστορικῆς ἀνέλιξης τοῦ ρ.δ. Ἡ παλαιότερα παραδεδεγμένη ἦταν ἐκείνη πού ἀκολουθοῦσε στὴ κατάταξή της τὶς ἐπελθοῦσες στὴν Ρώμῃ πολιτειακὲς μεταβολές. Ἐτσι διέκριναν (α) τὴν περίοδο τῆς Βασιλείας (753 π.Χ. — 509 π.Χ.), (β) τὴν περίοδο τῆς Δημοκρατίας (509 π.Χ. — 28 π.Χ.), (γ) τὴν περίοδο τῆς Ἑγεμονίας (28 π.Χ. — 284 μ.Χ.) καί, τέλος, (δ) τὴν περίοδο τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας (284 μ.Χ. ὡς τὸ 565 μ.Χ., μέχρι δηλαδὴ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ). Ἐχουν δίκηο, ὁμως, ὅσοι παρατηροῦν σχετικῶς ὅτι οἱ διάφορες πολιτειακὲς μεταβολές ἔχουν κυρίως ἐπιπτώσεις στὸ συνταγματικὸ καὶ γενικώτερα στὸ δημόσιο δίκαιο καὶ ὄχι στὸ ἰδιωτικὸ.

Ὁ G. Cornil ἐδίδασκε ὅτι σκοπιμότερος θὰ ἦταν ὁ διαχωρισμὸς τῆς ἱστορίας τοῦ ρ.δ. σὲ τρεῖς περιόδους: (α) στὴν περίοδο τοῦ, ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ, ἐθνικοῦ δικαίου (753 — 350 π.Χ.) (παρατηρεῖται — Albertario — ὅτι ὁ Cornil σπεύδει κάπως πολὺ στὸ νὰ κλείσει τὴν περίοδο τοῦ ἐθνικοῦ δικαίου), (β) στὴν περίοδο τοῦ κλασσικοῦ δικαίου (350 π.Χ. — 300 μ.Χ.) καὶ τέλος (γ) στὴν περίοδο τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου (300 μ.Χ. καὶ πέρα). Ὁ S. Perozzi πρότεινε ἄλλη διáιρεση, σὲ δύο περιόδους. Ἡ πρώτη περίοδος, γράφει, φθάνει ὡς τὸ 565 μ.Χ. καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς *civitas* πάνω στὴν οἰκουμένη, ἢ δευτέρα ἀπὸ τὴν ἀπορρόφησή της, ἀπὸ τὴν οἰκουμένη. Τὴν σὲ δύο διáιρεση, μὲ ὅρια ὁμως διαφορετικὰ, ἀκολουθεῖ καὶ ὁ πολὺς Riccobono.

Ἀλλὰ οἱ παραπάνω διαιρέσεις δὲν εἶναι αὐτὲς πού κρατοῦν σήμερα. Στὴ σύγχρονη ἐπιστῆμῃ ὁμιλοῦν περὶ (α) προκλασσικῆς, (β) κλασσικῆς καὶ (γ) μετακλασσικῆς περιόδου.

(α)

Ἡ πρώτη εἶναι περίοδος μακρά, περιλαμβάνει ἑξῆ περίπου αἰῶνες, ἀπὸ τὸ 753 π.Χ. —ἀπὸ ὅταν, κατὰ τὶς παραδόσεις πού φαίνεται πάντως ὅτι δὲν ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, ἰδρύθηκε ἡ Ρώμῃ μέχρι τὸ 150 περίπου π.Χ. Ἡ περίοδος αὕτῃ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιατί κατὰ τὴν διάρκειά της συντελέστηκε τὸ θαῦμα: τὸ ἀρχικὸ μικρὸ χωριὸ τὸ χτισμένο στὶς ὄχθες τοῦ Τίβερη ἔφτασε νὰ γίνῃ κράτος ἰσχυρὸ χάρις βέβαια στὶς ἀρετὲς τῶν Ρωμαίων ἀλλὰ καὶ χάρις στὶς ἐπαφὲς τῆς πολιτείας των μὲ τοὺς ἀνθοῦντες πολιτισμοὺς τῆς ἀνατολῆς. Ἡ περίοδος αὕτῃ θεωρεῖται σὰν ἡ περίοδος τοῦ γνησιότερου ρ.δ.

Κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς περιόδου αὐτῆς τὸ δίκαιο ἦταν ἐθιμικὸ καὶ ἀγραφο, παρέμεινε δὲ ἔτσι γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, μέχρι νὰ συνταχθεῖ κατὰ τὸ 452 ὁ Δωδεκάδελτος νόμος. Κατὰ τὴ διάρκεια ὁλόκληρης τῆς περιόδου τῆς βασιλείας Ἰσχυαν οἱ *mores maiorum* τὰ ἔθιμα δηλαδὴ ἐκεῖνα ποὺ τὰ διάφορα γένη (*gentes*), τὰ ὁποῖα ὅπως εἶναι γνωστὸ συνενώθηκαν γιὰ νὰ σχηματίσουν τὴν πόλιν (αὐτὸ γιὰ ὅσους βέβαια δέχονται ὅτι οἱ *gentes* προϋπῆρξαν τῆς Ρώμης) ἔφεραν στὴν πόλιν μαζί τους σὰν ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν προηγούμενη ζωὴ τους ἢ καὶ ποὺ διαμόρφωσαν μετὰ τὴν ἰδρυσὴ της. Τὸ σύνολο αὐτὸ τῶν ἐθίμων ἀποτελέσσει τὸ πρῶτο δικαϊκὸ σύστημα τῆς Ρώμης. Βέβαια ἦταν ἀπλό· μικρὴ ἐξάλλου ἦταν καὶ ἡ ἔκτασις τῆς ἐφαρμογῆς του : ὁ πληθυσμὸς πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπευθυνόταν ἦταν ἓνας ὀλιγάριθμος καὶ ὀλιγαρκῆς ἀγροτικὸς πληθυσμὸς ποὺ ζοῦσε καλλιεργῶντας τὴ γῆ του καὶ πολεμῶντας. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ ἔθιμά του δὲν παρουσίαζαν καμμιά ἰδιάτερη πρωτοτυπία : καὶ σ' ἄλλους λαοὺς ἀνάλογου πολιτισμοῦ ἢ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἀνευρίσκουμε παρόμοια περίπου ἔθιμα. Ἀπὸ τὸν «Δωδεκάδελτο» νόμο, ποὺ κατὰ τὰ πλεῖστο ἀποτελεῖ καταγραφή τους, παίρνουμε μιὰ ἰδέα τοῦ ἀρχικοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου τῶν Ρωμαίων. Πρόκειται γιὰ διατάξεις ἀπλοϊκῆς καὶ ἱσως μερικῆς φορὸς χονδροειδεῖς: «ἐὰν κάποιος σπάσει ἓνα κόκκαλο συμπολίτη του νὰ τοῦ πληρώνει 300 ἀσσάρια» ἢ «ἐὰν κάποιος καταστεῖ ἐνοχος σωματικῆς βλάβης (συμπολίτη του) νὰ τοῦ καταβάλλει 25 ἀσσάρια» κλπ.

Τὸ ἐθιμικὸ αὐτὸ δίκαιο εἶχε ἄμεση σχέση μετὰ τὸ *δουσι* (*fas*), ποὺ ἀφοροῦσε καὶ ἐρρῦθιζε τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μετὰ τοὺς θεοὺς. Δὲν ἀποτελοῦσε, σιμειωτέον, τὸ τελευταῖο τοῦτο κάτι τὸ τελείως ἀδιάφορο γιὰ τοὺς Ρωμαίους νομικοὺς. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἀπ' αὐτοὺς ἀσχολήθηκαν καὶ μάλιστα σὲ χρόνους ἀρκετὰ νεότερους, μετὰ θέματα καθόλου ξένα πρὸς τὸ *jus divinum* (Jobbé-Duval). Ἄλλωστε πρὸς ἓνα εἶδος τέτοιας ἀντίληψης προσανατολίζεται καὶ ὁ ὅρισμός ποὺ βρίσκουμε στὶς «Εἰσηγήσεις» τοῦ Ἰουστινιανοῦ

I, 1,1: *Juris prudentia est divinae et humanae rerum notitia, justae atque injustae scientia.*

Οἱ Ρωμαῖοι πίστευαν, πρᾶγμα ποὺ δέχονται ἄλλωστε καὶ οἱ νεώτεροι ἐρευνητές, ὅτι οἱ ἀπαρχές τοῦ ρ.δ. βρίσκονταν στὰ ἔθιμα αὐτά, τὶς λίγες καὶ ἀπλοϊκῆς, ὅπως εἶδαμε δικαϊκῆς συνήθειες τῶν πρώτων κατοίκων τῆς Ρώμης. Βέβαια τὸ ἀρχικὸ ἐκεῖνο δίκαιο μετὰ τὶς ἐλάχιστες διατάξεις του ποὺ πρόβλεπαν γιὰ τὶς στοιχειώδεις μόνο περιπτώσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι τὸ δίκαιο τὸ ρωμαϊκὸ ποὺ διαμορφώθηκε πολὺ ἀργότερα καὶ ποὺ ἀξιώνει τὸ θαυμασμὸ μας...

Πάντως θὰ πρέπει κανεὶς νὰ ἔχει ὑπ' ὄψιν, ὅπως ἄλλωστε τὸ εἶχαν καὶ οἱ Ρωμαῖοι, ὅτι μόνον κατὰ τοὺς πρώτους ἀρχαιότερους χρόνους συνέπιπταν οἱ κανόνες δικαίου πρὸς τοὺς ἀντιστοιχοῦς τοὺς ἠθικοθρησκευτικούς. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κύριας ἀνάπτυξης τοῦ ρ.δ. διαγράφεται σαφῶς καὶ γίνεται συνεί-

δηση, ότι αυτό που είναι *justum* δεν είναι πάντοτε και σύμφωνο με τους κανόνες της ήθικης ή της θρησκείας : non omne, γράφεται στον «Πανδέκτη», *quod licet honestum est*.

Μακρά σειρά έτών το αρχαιότερο προκλασσικό ρ.δ. έζησε μέσα σ' ένα όστρακώδες περίβλημα άπομονωμένο από κάθε ξένη επίδραση και από κάθε πνευματικό ρεύμα που τυχόν έπνεε από άλλα έθνη. Αύστηρό και κάπως πρωτόγονο παρέμεινε προσκολλημένο πάνω, καθώς είδαμε, στους τύπους οι όποιοι σχεδόν έφταναν να άποτελούν αυτή την ίδια την ουσία του.

Με μεγάλη προσπάθεια κατορθώθηκε να άνοιχτεί κάποτε —κατά την έπομένη κλασσική περίοδο— το σκληρό αυτό περίβλημα έτσι ώστε να μπορείται το ρ.δ. να δεχτεί ώρισμένες καινούργιες ιδέες και το πνεύμα των νέων καιρών. Τis προσπάθειες αυτές τις κατέβαλαν κατά κύριο λόγο οι πραιτώρες και οι ρωμαίοι νομικοί (για τους όποιους βλ. κατωτέρω το στοιχ. β'). Ύφίστατο δέ άμεση ανάγκη άναπροσαρμογής των διατάξεων του άρχικού δικαίου, του *jus quiritium*, γιατί έν τώ μεταξύ ή πόλη μεταβαλόταν σέ άυτοκρατορία· οι οικονομικές συνθήκες άλλαζαν και αυτές : ή ρωμαϊκή οικονομία είχε ξεκινήσει σαν κλειστή οικονομία μιās μικρής πόλης και με το πέραςμα των χρόνων άποκοτούσε το χαρακτήρα οικονομίας παγκόσμιας.

(β)

Ή δεύτερη, ή κλασσική περίοδος, περιλαμβάνει πέντε περίπου αιώνες : το χρονικό δηλαδή διάστημα το έκτεινόμενο από το 150 π.Χ. μέχρι το τέλος του Γ' μ.Χ. αιώνα. Είναι ή περίοδος της μεγαλύτερης λάμψης της Ρώμης. Τα πάντα, κατά τη διάρκεια της, ακολουθούν γραμμή άνιούσα : ή φιλολογία φτάνει στο χρυσό αιώνα της, τά ήθη έκλεπτούνονται, το εμπόριο έπεκτείνεται και νέες άγορές άνοίγονται για τά προϊόντα της Ρώμης που καθίσταται κέντρο, έπίσης, έμπορικό.

Το ρ.δ. άποκτά χαρακτήρα παγκόσμιου δικαίου (*jus romanum universum*)· προσαρμόζεται ή μάλλον άναγκάζεται να προσαρμοσθεί πρός τις έπελθούσες στο μεταξύ έσωτερικές κοινωνικές μεταβολές και εύθυγραμμίζεται, κατά το δυνατόν, πρός τις άντιλήψεις των λαών με τους όποιους έρχεται σ' έπαφή.

Ή πραγματοποίηση, όμως, των προσαρμογών και μετατροπών αυτών δ έν σημαίνει, καθόλου, και κατάργηση των άρχών του παλαιού *jus quiritium* —άπλως εισάγονται (χάρις, όπως πιδ πάνω είπαμε, στους πραιτώρες, στους Ρωμαίους νομικούς, αλλά και άργότερα στους άυτοκράτορες) τέτοιες εξαιρέσεις και γίνονται τέτοιες προσθήκες που κανείς σχηματίζει την έντύπωση ότι δημιουργείται νέο σύστημα δικαίου διεπόμενο από άλλη πνοή...

Πολλοί, βέβαια, παράγοντες συνετέλεσαν στην επέλευση της σημαντικής αυτής μεταλλαγής ή όποια ύπήρξε άποτελέσμα και της έντατικώτερης διεύσεως, από τά τελευταία ήδη 150 χρόνια της δημοκρατίας, του *jus gentium* στο

χώρο πού αρχικά κατεχόταν αποκλειστικά από τὸ αὐστηρὸ καὶ ἄκαμπτο *jus civile*. Τὸ *jus gentium* ἐμφανιζόταν σάν ἓνα σύστημα διατάξεων προοδευτικότερου καὶ πρὸ παντὸς εὐρύτερου πνεύματος, σάν σύνολο βασικῶν κανόνων οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δικαίου κάθε πολιτισμένου τότε λαοῦ. Ὁ Γάιος μᾶς δίνει ἓνα σχετικὸ ὄρισμὸ στὶς «Εἰσηγήσεις» του: I, 1,1: *quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes populos peraeque custoditur vocaturque jus gentium, quasi quo iure omnes gentes utuntur*.

Σάν βάση γιὰ τὸ σχηματισμὸ τοῦ *jus gentium* ἐχρησίμευσαν πολλὲς φορὲς τὰ τοπικὰ ἔθιμα τῶν διαφόρων ἐπαρχιακῶν πόλεων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν εἶχαν ἢ ὄχι κατακτηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Ἀλλὰ καὶ οἱ νομικοὶ βοήθησαν στὸ σχηματισμὸ του. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς δὲν ἦσαν ὄχι μόνο Ρωμαῖοι πολῖται, ἀλλ' οὔτε κἂν Λατίνοι—καταγόντουσαν ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες. Ἐπόμενο ἦταν, λοιπόν, γνωμοδοτώντας νὰ προσφέρουν καὶ αὐτοὶ στὸ ρ.δ. στοιχεῖα καὶ ἰδέες παρμένα ἀπὸ τὰ δίκαια πού ἴσχυαν στὶς μακρινές, ἐλληνίζουσες συνήθως, πατρίδες τους.

Τὸ *jus gentium* ὑπῆρξε δίκαιο νεωτεριστικὸ, καθόλου τυπικὸ καὶ καθόλου αὐστηρὸ. Στηριζόταν πάνω στὶς ἀρχές τῆς καλῆς πίστεως καὶ «ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν τὰ εἰς τὰς συναλλαγὰς ὥς ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων ἐθιζόμενα» (Παπούλιας).

Ὁ δρος *jus gentium* εἶχε, σημειωτέον, καὶ μία ἄλλη ἔννοια περισσότερο θετική: ἦταν τὸ σύνολο τῶν κανόνων μὲ βάση τοὺς ὁποίους ἐρρυθμιζόταν ἡ τύχη τῶν διενέξεων πού ἀναφύονταν μεταξὺ τῶν Ρωμαίων πολιτῶν καὶ τῶν ἀλλοδαπῶν (*peregrini*) πού ἔμεναν στὴ Ρώμη ἢ τῶν *peregrini* μεταξὺ τους. Γιατὶ στὴ Ρώμη, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἔφταναν διαρκῶς καὶ περισσότεροι ξένοι. Ἄλλοι ἀπ' αὐτοὺς προερχόντουσαν ἀπὸ πόλεις συμμάχους καὶ ἄλλοι ἀπὸ πόλεις πού εἶχαν κατακτηθεῖ «διὰ σιδήρου» ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Ὅλοι, συναλλασσόμενοι στὴ Ρώμη, εἶχαν βέβαια ἀνάγκη ἐνὸς δικαίου. Τὸ δίκαιο αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ *jus gentium*. Σημειωτέον ὅτι τὸ *jus civile* οἱ διατάξεις δηλαδὴ τοῦ καθαυτοῦ δικαίου τῆς πόλης, παραφυλάσσονταν, σάν ξεχωριστὴ εἰδησία, γιὰ μόνους τοὺς γνήσιους Ρωμαίους· οἱ *peregrini* δὲν ἐδικαιούνταν νὰ τοὺς ἐπικαλοῦνται. Οἱ διατάξεις τοῦ ἰδιόρρυθμου κάπως *jus gentium* ἐφαρμόζονταν ἀπὸ ἰδιαίτερο ἄρχοντα, τὸν πραιτῶρα *peregrinus* (κάτι ἀνάλογο συνέβει καὶ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ: γιὰ τὴ λύση ὠρισμένων διαφορῶν, λ.χ. στὴν Αἴγυπτο μεταξὺ ἰθαγενῶν καὶ παρεπιδημούντων σ' αὐτὴν ξένων, εἶχαν δημιουργηθεῖ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ «μικτὰ» λεγόμενα «δικαστήρια»).

Στὴν ἀνοδο, κατὰ τὴν κλασσικὴ περίοδο τοῦ ρ.δ. συνετέλεσαν καὶ δύο ἄλλοι ἀκόμα παράγοντες: (αα) τὸ ἔργο τοῦ Ρωμαίου πραιτῶρα καὶ (ββ) ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία.

(αα). Ὁ πραιτῶρας, ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀνώτατους, εὐθὺς μετὰ τοὺς ὑπάτους,

ἐτήσιους ἄρχοντες τῆς Ρώμης, διηύθυνε τὰ τῆς δικαιοσύνης. Λίγο πρὶν ἀναλάβει τὰ καθήκοντά του ἐξέδιδε ἕνα διάταγμα (πρόσταγμα, *edictum*) μὲ τὸ ὁποῖο καθόριζε, δίχως νὰ ὑπόκειται σὲ δεσμεύσεις, τὸν τρόπο πὺ θὰ ἐρμήνευε καὶ θὰ ἐφάρμοζε τὸ κείμενο δίκαιο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας του. Κατόρθωνε ἔτσι, ἐμπνεόμενος τὶς περισσότερες φορές ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ *jus gentium*, νὰ διορθώνει, νὰ συμπληρώνει ἢ καί, καμμιά φορά, νὰ ἀντικαθιστᾷ τὶς διατάξεις τοῦ *jus civile*.

Βέβαια τὸ τελευταῖο τοῦτο μπορούσε κάλλιστα νὰ συμπληρωθεῖ καὶ νὰ συγχρονιστεῖ μὲ νόμους (*leges*) πὺ θὰ ψήφιζαν οἱ συνελεύσεις τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ (*comitia*). Ἀλλὰ οἱ Ρωμαῖοι ἦσαν συντηρητικοί, δὲν ἀγαποῦσαν νὰ βλέπουν μεταβαλλόμενο μὲ νέους νόμους τὸ παλαιὸ τους δίκαιο τὸ ὁποῖο εἶχαν μάθει νὰ σέβονται καὶ νὰ ἀποστηθίζουν (: κατὰ τὸν Κικέρωνα τὰ παιδιά στὴ Ρώμη μάθαιναν «ἀπ' ἔξω» ὁλόκληρο τὸ Δωδεκάδελτο νόμο). Οἱ Ρωμαῖοι, τελικά, ἀκολούθησαν μιὰ μέση ὁδὸ: ἱκανοποίησαν τὸν μὲν συντηρητισμὸ τους διατηρώντας τυπικὰ σὲ ἰσχὺ τὸ ἀρχικὸ τους *jus civile*, τὶς δὲ πρακτικὲς ἀνάγκες τῆς διαρκῶς ἐξελισσόμενης καθημερινῆς κοινωνικῆς καὶ συναλλακτικῆς ζωῆς τους, ἐπιτρέποντας στὸν πραιτῶρα νὰ τὸ συμπληρώνει μὲ τὸ *editum* πὺ ἐξέδιδε. Στὴν ἱστορία τοῦ δικαίου τῶν διαφόρων ἐθνῶν δὲν ὑπάρχει περίπτωση ἀνάλογη μὲ τὸ σχηματισμὸ τοῦ πραιτωρικοῦ δικαίου, τοῦ *jus honoriarium* τῆς σύνθεσης δηλ. ἐνὸς ὁλόκληρου δικαίου βάσει ἀπλῶς τῶν προγραμματικῶν ἐγκυκλίων τοῦ ἀρχοντα πὺ ἀνελάμβανε τὴ διεύθυνση τῆς δικαιοσύνης τοῦ κράτους.

(ββ). Ἄν δὲν εἶναι τόσο βεβαιωμένη ἡ ἐπίδραση τοῦ καθαυτοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου πάνω στὸ ρωμαϊκὸ, ἰδίως κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους, ἀναμφισβήτητη ὅμως εἶναι ἡ ἐπιρροή πάνω σ' αὐτὸ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κικέρωνα τὰ διδάγματα καὶ τὰ πορίσματα τῆς ἐπιδρῶν διαρκῶς καὶ περισσότερο πάνω στὸ πνεῦμα τῶν Ρωμαίων νομοδιδασκάλων συμβάλλοντας ἔτσι —κατὰ ἕνα, βέβαια, ποσοστὸ, ἀλλὰ πάντως ποσοστὸ ὄχι εὐκαταφρόνητο— στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ρ.δ.

Οἱ ρωμαῖστὲς ἀναφέρουν πολλὰς περιπτώσεις θεσμῶν ἢ μεμονωμένων κανόνων δικαίου οἱ ὁποῖοι δέχτηκαν τὴν ἐπίδραση αὐτὴ τῶν διδαγμάτων τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος· λ.χ. βοήθησε — γιὰ νὰ ἀναφέρουμε ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀπὸ τὰ πολλὰ πὺ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ φέρει — τοὺς νομικοὺς τῆς Ρώμης στὸ νὰ ἀπαντήσουν στὸ ἐρώτημα ποῖος εἶναι ὁ κύριος τοῦ ἀγάλματος πὺ ἕνας γλύπτης κατασκεύασε ἀπὸ μάρμαρο κλεμένο ἀπὸ κάποιον ἄλλον. Κύριος, κατὰ μία ἀπλὴ ἀλλὰ συνάμα καὶ κάπως χονδροειδῆ ἀποψη θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξακολουθήσει νὰ παραμένει ὁ ἀρχικὸς κύριος τοῦ ἀκατέργαστου μαρμάρου. Ἡ ἐλληνικὴ ὅμως φιλοσοφία πὺ σὲ κάθε πρᾶγμα διέκρινε δύο: τὴν οὐσία (τὴν ὕλη) καὶ τὴ μορφή, ἐθεωροῦσε σημαντικότερο μεταξὺ τῶν δύο τὴ δεύτερη. Ἐτσι οἱ Ρωμαῖοι νομικοὶ ἐβοηθήθηκαν στὸ νὰ ἀπαντήσουν

δτι ὁ γλύπτης ἦταν πλέον ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος θὰ ἔπρεπε νὰ λογιζεται σὰν κύριος τοῦ ἀγάλματος (ἀφοῦ βέβαια προηγουμένως ἀποζημίωνε τὸν κύριο τοῦ ἀκατέργαστου μαρμάρου) (Villey).

Ὅλοι οἱ παραπάνω παράγοντες συνετέλεσαν στὴν ἐξαιρετικά μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ δικαίου στὴ Ρώμη κατὰ τὴν κλασσικὴ περίοδὸ του, ἔτσι πὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἐπαναληφθεῖ γιὰ τὴν πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας ὁ χαρακτηρισμὸς πὺ δόθηκε κάποτε γιὰ τὴ νομικὴ σχολὴ τῆς Βηρυττοῦ, ὁ χαρακτηρισμὸς, δηλαδὴ, τοῦ λίκνου τοῦ δικαίου (cunabula juris).

(γ)

Ἡ τρίτη περίοδος, ἡ περίοδος τοῦ μετακλασσικοῦ δικαίου, ἀρχίζει ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Γ' μ.Χ. αἰῶνα καὶ φτάνει μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Κατὰ τὴ διάρκειά της, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἓνα τουλάχιστον αἰῶνα προηγουμένως, βλέπουμε τὸ ρ.δ. νὰ ἀρχίζει νὰ ἐφαρμόζεται σ' ὅλη τὴν τότε γνωστὴ οἰκουμένη — μιὰ οἰκουμένη πὺ τὴν ἀποτελοῦσαν λαοὶ ποικίλοι, διαφορετικῆς νοοτροπίας καὶ διαφορετικοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου. Τὸ ρωμαϊκὸ, ὅμως, δίκαιο πὺ ἐφαρμόζοταν τοὺς αἰῶνες αὐτοὺς τῆς δύσης τῆς Ρώμης, ἦταν, πλέον, δίκαιο πὺ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ χαρακτηριθεῖ, ἐν μέρει τουλάχιστον, σὰν «νέο δίκαιο» (Jobbé - Duval). Διαμορφωνόταν, κυρίως, διὰ τῶν *constitutiones* τῶν αὐτοκρατόρων οἱ ὁποῖες ἔτειναν νὰ καλύψουν τὰ πάντα στὸ νομοθετικὸ καὶ ἐρμηνευτικὸ πεδίο — κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ νομικὴ ἐπιστὴμὴ εἶχε καταπέσει τόσο ὥστε νὰ μὴ μπορεῖ πλέον νὰ βοηθεῖ, οὔτε ἔστω ἐμμέσως, στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Τὸ νέο, ἀλλὰ ὄχι βέβαια καὶ τελειότερο ρωμαϊκὸ αὐτὸ δίκαιο, ἐμφανίζει μεγάλες διαφορὲς σὲ σύγκριση μὲ τὸ ἀρχικὸ (καὶ ἀρχαϊκὸ) *jus civile*. Γιατὶ ἡ νομοθεσία εἶχε πιά ὑποστει ἐπιρροές, ὄχι μόνο ἐλληνικὲς (τέτοιες ἐπιδράσεις εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀσκοῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κιόλας τῆς συνταξῆς τοῦ Δωδεκαθέλου) ἀλλὰ καὶ ἀνατολικὲς καὶ χριστιανικὲς. Πρέπει δὲ νὰ ἔχουμε πάντοτε ὑπ' ὄψη ὅτι ὁ χριστιανισμὸς (ἀφότου τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγ. Κων/νου ἀναγνωρίστηκε ἐπίσημα, καὶ ἀργότερα, ἐπὶ Γρατιανοῦ καὶ Θεοδοσίου τοῦ Α' ἐγινε ἡ ἐπιστὴμὴ θρησκεία τοῦ κράτους) ἀρχισε πολὺπλευρα καὶ ἐντονώτερα νὰ ἐπιδρᾷ πᾶνω στὴ διαμόρφωση τοῦ δικαίου (Παπούλιας) καὶ γενικότερα πᾶνω στὴ ζωὴ τῶν ἀτόμων καὶ τοῦ κράτους.

Οἱ αὐτοκράτορες προσπαθοῦσαν τὸ δίκαιο νὰ ἐμφανίζεται κατὰ τὸ δυνατό ἐνιαῖο καὶ δίχως ἀμφισβητούμενα σημεῖα. Μέσα στὰ πλαίσια τῆς προσπάθειάς των αὐτῆς πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ἡ ἔκδοσις, μὲ ἐντολὴ τοῦ αὐτοκράτορα Θεοδοσίου τοῦ Β' τὸ 439 μ.Χ., τοῦ *Codex Theodosianus*. Ἐτσι, ὅπως ἄλλωστε καὶ μὲ τοὺς ὑπόλοιπους ἀνάλογους ἰδιωτικούς κώδικες πὺ εἶχαν ἐκδοθεῖ πρὶν ἀπ' αὐτὸν καὶ εἶχαν ἐπίσης συγκεντρώσει στὶς σελίδες τοὺς αὐτοκρατορικὰ διατάγματα, διευκολύνθηκε στὴν πράξη ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης καὶ ἰδιαίτερα τὸ ἔργο τῶν δικαστῶν πὺ σὲ μιὰ ἐποχὴ κάπως χαώδη γιὰ τὸ δίκαιο,

κατά την οποία ή φωνή του πραιτώρα είχε πιά σιγήσει, μόνο δστερα από μεγάλες κάθε φορά προσπάθειες κατόρθωναν να άνευρίσκουν την εφαρμοστέα διάταξη στη δεδομένη κάθε φορά περίπτωση

Η περίοδος αυτή του μετακλασσικού δικαίου εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ελληνική δικαιοκή επιστήμη. Γιατί είναι ή περίοδος κατά την οποία διεξήχθη ό μεγάλος άγώνας μεταξύ του κλασσικού αυτοκρατορικού δικαίου και των κατά τόπους νομοθετικών συστημάτων (κυρίως των ελληνιστικών). Κανένας, ούτε αυτοί οι ρωμαϊστές, δέν άρνούνται τη σημασία του άγώνα αυτού, ούτε τό ενδιαφέρον των μεγάλων ζυμώσεων που έλαβαν χώρα στον τομέα του δικαίου καθώς και των μεταβολών που επήλθαν στους θεσμούς και γενικότερα στην ισχύουσα νομοθεσία κατά τους χρόνους της μετακλασσικής αυτής περιόδου. Τό κάπως άνέλπιστο αποτέλεσμα της συγκρούσης ύπηρξε ή κατά μεγάλο μέρος ήττα του έπίσημου ρ.δ.

VI. Τό τέλος: Α' Ανατολή.

Ύστερα από διαδρομή χίλιων περίπου έτών τό ρ.δ. προχωρούσε προς τη δύση του. Τό τέρμα της μακραίωνης ζωής του χαρακτηρίζεται από την έκδοση του Corpus Juris Civilis του Ίουστινιανού. Έργο μεγάλο. Όπως οι θαυμάσιες καλοκαιρινές μέρες τελειώνουν μ' ένα άργό ώραίο ήλιοβασίλεμα, έτσι και ή θαυμαστή ιστορία του ρ.δ. τελείωσε μέ τη λαμπρή έκδοση της Ίουστινιάνειας κωδικοποίησης.

Τό νομοθετικό έργο του Ίουστινιανού μπορεί να διαιρεθεϊ σε τρία: (α) στο στάδιο κατά τό όποιο έκδόθηκαν οι γνωστές «πεντήκοντα αποφάσεις» του (quinquaginta decisiones) και έκυκλοφόρησε ή πρώτη έκδοση του «Κώδικα», (β) σ' εκείνο που κατά τη διάρκεια του έδημοσιεύτηκαν τα κυριότερα έργα του C.J.C. οι «Εισηγήσεις», ό «Πανδέκτης» και ή δεύτερη έκδοση του «Κώδικα» και (γ) στο στάδιο κατά τό όποιο έκδόθηκαν, κατά διάφορα χρονικά διαστήματα οι «Νεαρές», τα τελευταία δηλαδή διατάγματα του αυτοκράτορα, τα πιο παραλληλισμένα σημειωτέον προς τις κρατούσες στο κράτος νέες άντιλήψεις και κοινωνικές συνθήκες. Τό σύνολον σχεδόν των «Νεαρών» εγράφηκε ελληνικά, στη γλώσσα του σημαντικότερου από τους λαούς που περιελάμβανε ή αυτοκρατορία. Μή έπιθυμώντας ό Ρωμαίος αυτοκράτορας να καταστραφεϊ μαζί μέ τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία έσπευδε να μεταβληθεϊ σε αυτοκράτορα του ελληνισμού (Παπούλιας).

Τα έργα του Ίουστινιανού άπετέλεσαν ένα έναίο σύνολο τό όποιο χαρακτηρίστηκε από τους νεώτερους σαν Corpus του juris civilis (C.J.C.), σαν τό «σώμα» του άστικού δικαίου.

Διατάσσοντας ό αυτοκράτορας τη συγκέντρωση στον «Κώδικα» των διαταγμάτων που είχαν έκδοθεϊ πριν άπ' αυτόν δέν πρωτοτυπούσε, βέβαια, γιατί και προηγουμένως, είχαν έκδοθεϊ παρόμοια έργα. Κάτι άνάλογο θα είχαμε να

πούμε και για τις «Εισηγήσεις» του, μιὰ και παρόμοια έγχειρίδια είχαν και πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ ἐκδοθεῖ (λ.χ. οἱ «Εἰσηγήσεις» τοῦ Γαίου). Ἀληθινὰ πρωτότυπο ὑπῆρξε μόνο τὸ ἔργο τοῦ «Πανδέκτη» (Digesta) στὸ ὁποῖο περιε- λήφθησαν, συστηματικὰ καταταγμένα, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ διάφορα ἔργα τῶν ἐγκυρότερων Ρωμαίων νομικῶν. Τὸ πραγματικὰ ἰδιόρρυθμο αὐτὸ ἔργο ἄρχισε νὰ ἰσχύει σὰν νόμος τοῦ κράτους ἀπὸ τὶς 30 Δεκεμβρίου 533.

Ἡ δημοσίευση τοῦ C.J.C ἀπετέλεσε, κυρίως, πράξη πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορα. Μπορεῖ, ὅμως, ἢ μέσω τοῦ «Πανδέκτη» ἐκδοση τῶν ἀποσπασμάτων τῶν Ρωμαίων νομικῶν νὰ θεωρηθεῖ καὶ σὰν πράξη ἀποτίσεως, ἀπὸ μέρους τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἐνὸς εἶδους φόρου τιμῆς πρὸς τὴν κλασσικὴ ρωμαϊκὴ ἐπιστήμη (Grosso).

Βέβαια τὸ δίκαιο τὸ καταχωρημένο στὶς σελίδες τοῦ C.J.C. δὲν εἶναι καθόλου τὸ παλαιὸ ρ.δ. ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ. Σὲ ἄλλο λαὸ ἀπευθυνόταν ἐκεῖνο, σὲ ἄλλον τοῦτο. Ἄλλη μορφή καὶ ἄλλη ὕψὴ εἶχε τὸ κράτος τότε, καὶ ἄλλη πλέον κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς ὁποίους ἐνομοθετοῦσε ὁ Ἰουστινιανός. Παρὰ ταῦτα, ὅμως, ἐπὶ μακρὸ χρονικὸ διάστημα καὶ ἰδίως κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ «Πανδέκτη» ἐθεωροῦσαν ἀκόμα ὅτι τὸ C.J.C. περιελάμβανε τὸ γνήσιο ρ.δ., τὸ ἀληθινὸ δηλαδὴ προϊόν τοῦ ρωμαϊκοῦ νομικοῦ πνεύματος.

Ἀποτελεῖ ἔργο τῶν τελευταίων δεκατετηρίδων ἡ προσπάθεια ἀποκαθάρ- σης τῶν διατάξεων τῶν καταστρωμένων στὸ C.J.C. ποὺ παρ' ὅλον ὅτι ἐμφα- νίζονται σὰν ρωμαϊκές, ἔχουν «ἐκσυγχρονισθεῖ» ἀπὸ τοὺς συντάκτες τοῦ ἔρ- γου, τὸν Τριβωνιανὸ καὶ τοὺς ἄλλους βυζαντινοὺς νομικοὺς ποὺ ἐργάστηκαν κάτω ἀπὸ τὶς ὁδηγίες του, σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ ἀδεια ἢ μᾶλλον τὴ διαταγὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Φαίνεται δὲ ὅτι τὰ μέλη τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς δὲν ἀ- διαφόρησαν καθόλου πρὸς τὴν ἐπιθυμία τοῦ αὐτοκράτορά τους γι αὐτὸ καὶ ἐ- πέφεραν ὄχι λίγες προσθεῖκες καὶ μεταλλαγές στὰ ἀπανθισμένα κείμενα τῶν Ρωμαίων νομικῶν (παρεμβλήματα καλοῦνται οἱ μετατροπὲς αὐτὲς στὴ γλῶσσα τῶν ἐδικῶν).

Ὁ Ἰουστινιανὸς ἀποτελεῖ τὸ ὁρόσημο πέρα ἀπὸ τὸ ὁποῖο παύουμε νὰ μι- λᾶμε γιὰ τὸ ρ.δ. Οἱ χρόνοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ συμπίπτουν μὲ τὴ δύση τοῦ ρ.δ. Ἀλλὰ στὴν ἱστορία κάθε δύση εἶναι συγχρόνως καὶ ἀνατολὴ : ἡ λήξη τῆς πε- ριόδου τοῦ ρ.δ. ἀποτελεῖ συνάμα τὴν ἀπαρχὴ ἐνὸς ἄλλου μεγάλου δικαίου : τοῦ βυζαντινοῦ (ἢ βυζαντιακοῦ). Ἐνὸς δικαίου ποὺ γιὰ τὴ σημασία καὶ τὸ με- γαλεῖο του δὲν ἐλέχθει ἀκόμα ἡ τελευταία λέξη (Grosso) καὶ τὸ ὁποῖο χωρὶς νὰ ἀπέχει τελείως ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ, διαμορφώθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἰ- δεῶν χριστιανικῶν, μερικὲς φορὲς ἀνατολικῶν καὶ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἐλληνικῶν – γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἰδιαίτερη γιὰ τοὺς Ἕλληνες νομικοὺς σημασία του.

Συζητήσεις πάντως προκάλεσε ὁ εἰδικώτερος καθορισμὸς τοῦ πέρατος τοῦ

ρ.δ. Πολλοί υποστηρίζουν ότι η δύση του ρ.δ. έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια ακόμα της βασιλείας του Ίουστινιανού, αφότου, ακριβέστερα, μετά την έκδοση των κύριων νομοθετικών του έργων άρχισε να εκδίδει τις «Νεαρές» εκείνες οι οποίες τόσο πολύ ένεφορούνταν από το νέο πνεύμα, το πολύ λίγο ρωμαϊκό, της αυτοκρατορίας. Άλλά, όπως είναι γνωστό, οι «Νεαρές» εκδόθηκαν από τον αυτοκράτορα κατά διάφορες χρονολογίες, δεν είναι δε δυνατό να έπισημανθεί ειδικά μία απ' αυτές, ή οποία να μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί πραγματικά το πέρας του ρ.δ. και την αφετηρία του νέου βυζαντινού δικαίου. Άλλοι πάλι ανατρέχουν ακόμα περισσότερο προς τα πίσω και τοποθετούν το πέρας του ρ.δ. στο 313 μ.Χ., κατά το έτος δηλαδή που, επί Μεγ. Κωνσταντίνου, η πρωτεύουσα του κράτους μεταφέρθηκε από τη Ρώμη στο Βυζάντιο. Άλλοι, τέλος πιστεύουν ότι το έτος 527 μ.Χ. —το έτος της άνόδου του Ίουστινιανού στο θρόνο του Βυζαντίου— μπορεί να αποτελέσει την κρίσιμη χρονολογία από την οποία άνάγκη να θεωρηθεί ότι το ρ.δ. έπεράτωσε την προς τα έμπρός πορεία του.

Κατά την γνώμη, όμως, που είναι πιο διαδεδομένη σήμερα, όχι η άνοδος του Ίουστινιανού στο θρόνο, αλλά όπως είπαμε ό κατά το 565 μ.Χ. θάνατός του, αποτελεί το τελευταίο όριο της τροχιάς του ρ.δ.

VII. Το τέλος: Β' Δύση.

Η τύχη του ρ.δ. στο δυτικό τμήμα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας υπήρξε αρκετά διαφορετική από την τύχη που είδαμε να έχει το ίδιο δικαιο στο ανατολικό τμήμα της. Είναι γνωστό ότι το δυτικό αυτό τμήμα καταλύθηκε από τον Όδόακρο επί αυτοκράτορα Ρωμύλου Αύγουστύλου, το 476 μ.Χ. Παρά, όμως, τη βαρβαρική κατάκτηση το ρ.δ. δεν καταργήθηκε αλλά εξακολούθησε επί μακρό χρόνο να διέπει τις σχέσεις των Ρωμαίων ή των έκρωμαϊσμένων πληθυσμών της δύσης. Για να διευκολυνθεί ή εφαρμογή του συνετάγησαν ώρισμένες κωδικοποιήσεις (*lex romana Wisigothorum* ή *Breviarium Alaricianum*, *lex romana Burgundiorum* κλπ.) κωδικοποιήσεις πρέπει να λεχθεί όχι τόσο βάναυσες ή χωρίς σημασία για όσους ιδίως ζητούν να συμπληρώσουν όρισμένα κενά του C.J.C.

Πάντως, παρά την έκδοση των κωδικοποιήσεων τούτων, μόνο σάν περίοδος παρακμής μπορεί να χαρακτηριστεί ή περίοδος αυτή του ρ.δ. στη δύση, ή οποία δεν φαίνεται να έγνώρισε τα νομοθετικά έργα του Ίουστινιανού εϋθύς μετά την έκδοσή τους.

Είχαν λησμονηθεί, όπωσδήποτε, τα ρωμαϊκά κείμενα σε μία Εϋρώπη που είχε γίνει πολύ άσήμαντη κάτω από τις βαρβαρικές επιδρομές, όταν, κατά σύμπτωση —εϋτυχή άναμφίβολα— στο Άμάφι της Ίταλίας, κατά τις άρχές του μακρυνού ΧΙΙ αί., στη διάρκεια μιās πυρκαϊάς βρέθηκε πάλι ένα χειρό-

γραφο τοῦ «Πανδέκτη», τοῦ ἔργου δηλαδή πού κατὰ κύριο λόγο περιεῖχε τοὺς θεσμούς τοὺς ρ.δ. Ἐπίστεψαν ὅτι μ' αὐτὸ τοὺς ἀποκαλύφθηκε αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ δικαιοσύνη! Μετάφεραν ἀμέσως, κατὰ τὶς παραδόσεις, τὸ χειρόγραφο στὴν ἐκκλησία καὶ τὸ ἐξέθεσαν σὲ κοινὸ προσκύνημα —σὰν νὰ περιεῖχε μιὰ κάποια θεία ἀποκάλυψη (Calasso).

Ἀπὸ τότε ἄρχισε ἡ νέα λαμπρὴ ζωὴ τοῦ Ἰουστινιανείου ἔργου στὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Πάνω στὸ κείμενὸ τοῦ ἔσκυψαν τὰ σοφώτερα πνεύματα τοῦ μεσαίωνα καὶ τῆς μετέπειτα ἐποχῆς. Ἀρχισε νὰ μελετᾶται στὰ διάφορα τότε πρωτοῖδρυνόμενα εὐρωπαϊκὰ Πανεπιστήμια. Στὴν ἐρμηνεία τοῦ πρωτοστάτησαν οἱ διδάσκαλοι τῆς Μπολώνιας (ὁ Ἰρνέριος δηλαδή καὶ οἱ μαθητὲς του, οἱ glossatores) πού ἀρκοῦνταν —ἦταν οἱ ἀρχεῖς ἀκόμα τότε ...— στὸ σχολιασμὸ ἀπλῶς τοῦ «Πανδέκτη». Ὑστερα ἦρθε ὁ Bartolus καὶ οἱ δικοὶ τοῦ μαθητὲς (οἱ post-glossatores), πού ἄρχισαν νὰ κάνουν κάτι σπουδαιότερο αὐτοί: νὰ προσπαθοῦν νὰ προσαρμόσουν διὰ τῆς ἐρμηνείας τὸ περιεχόμενο τοῦ «Πανδέκτη» πρὸς τὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς τους.

Ὑστερα ἀκολούθησαν ἄλλοι. Σειρὰ μακρὰ νομικῶν πού ἐπὶ αἰῶνες ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ κείμενο τοῦ «Πανδέκτη» καὶ τῶν ὑπόλοιπων τμημάτων τοῦ C.J.C. ἡ τῶν ἄλλων πρωτότυπων ἔργων τῶν Ρωμαίων νομικῶν πού σιγά-σιγά, πότε σὲ ἀποσπάσματα μόνο, πότε πιὸ ἀκέραια ἔρχονταν στὸ φῶς. Γενεὲς ὁλόκληρες ρωμαϊστῶν, γιομάτοι θαυμασμό, καὶ δέος ἀκόμα, γιὰ τὸ δημιούργημα τῆς Ρώμης, ἀσχολήθηκαν μὲ «τὴν τῶν Πανδεκτῶν ἐξήγησιν». Κι' αὐτὸ μέχρι σχεδὸν τῇ σύγχρονη ἐποχῇ (βλ. κατωτ. IX).

VIII. Ἡ Ρωμαϊκὴ νομικὴ ἐπιστήμη.

Στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ρ.δ. ἰδιαιτέρως πολὺ συνετέλεσαν ἐπίσης οἱ ἰδιῶτες Ρωμαῖοι νομικοὶ (prudentes καὶ ἀργότερα juris prudentes), ἀνάλογοι πρὸς τοὺς σύγχρονους γνωστὸς νομικοὺς ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ διάδικοι συχνὰ ζητοῦν γνωμοδοτήσεις. Ὑπῆρξαν ἄνδρες σοφοὶ πού τοὺς χαρακτήριζε ἓνα ἐντονο πρακτικὸ πνεῦμα· ἄλλωστε στὴν ὅλη συγκρότηση τῆς ρωμαϊκῆς ψυχῆς εἶναι ἐκδηλὸ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τῆς πρακτικότητος. Εἶχαν βαθύτατη γνώση τοῦ δικαίου, ὅπως ἴσχυε στοὺς χρόνους τους, καὶ τῶν κοινωνικοοικονομικῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς τους. Γι' αὐτὸ καὶ βόηθησαν πολὺ στὴν ἐκλέπτυνση τοῦ ρ.δ. καὶ στὴ δημιουργία ὅλων ἐκείνων τῶν καταπληκτικῶν —ἰδίως γιὰ τὴν ἐποχὴ τους— ἐννοιῶν χάρις στίς ὁποῖες τὸ δίκαιο αὐτὸ ἐπεξέτεινε τὴν ἰσχύ του μέχρι σχεδὸν τὸ κατῶφλι τῆς σύγχρονης ἐποχῆς.

Ἡ περίοδος τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῆς ρωμαϊκῆς νομικῆς ἐπιστήμης διάρκεσε δύομισυ περίπου αἰῶνες : ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγουστου μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ. Ἀκόμα καὶ στοὺς μὴ εἰδικούς, εἶναι γνωστὰ τὰ ὀνόματα πολλῶν ἀπὸ τοὺς μεγάλους νομομαθεῖς τῶν χρόνων ἐκείνων ὅπως τοῦ Παπι-

νιανού, του Ούλπιανού, του Γαΐου ή του Πομπόνιου.

Το πεδίο πάνω στο οποίο έκαλοῦνταν να έργαστοῦν οί νομομαθεῖς τῆς Ρώμης ὑπῆρξε εὐρύτατο.

Πολλά ἦταν τὰ θέματα καί ὄχι λίγα τὰ ἐρμηνευτικά προβλήματα πού εἶχαν νά ἀντιμετωπίσουν. Ἐκτός ἀπό τὰ ἄλλα, δυσχέρειες γεννοῦσε καί τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ τους ἴσχυαν στὴ Ρώμη περισσότερα ἀπὸ ἓνα δικαϊκὰ συστήματα πού δὲν εἶχαν ὁμοία προέλευση καί εἶχαν ἐμφανισθεῖ σὲ διάφορο χρόνο: τὸ *jus civile*, τὸ *jus gentium* καί τέλος τὸ *jus praetorium*. Ἔργο τῶν Ρωμαίων νομικῶν δὲν ἀποτελοῦσε ἡ ἀπλὴ ἐρμηνεία τῶν μεμονωμένων διατάξεων τῶν πιὸ πάνω παράλληλων ἢ καί ἐπάλληλων δικαίων, ἀλλὰ ἡ ἀνεύρεση τῶν προεκτάσεων τῶν κανόνων αὐτῶν καί ἡ ἀποκάλυψη τῆς βαθύτερης οὐσίας τους, μὲ ἀπότερο σκοπὸ τὴν ὀργανικὴ ἐνοποίηση τῶν τριῶν προαναφερθέντων συστημάτων δικαίου. Ἀξιοσημεῖωτη, ἐπίσης, εἶναι καί ἡ θαυμαστὴ ἱκανότητά των στὸ νὰ ὑπερπηδοῦν τὶς παληές ἰδέες καί τὶς ὁποιες ξεπερασμένες στὸ χῶρο τοῦ δικαίου ἀντιλήψεις, διχῶς ὁμως συνάμα καί νὰ τὶς ἀπαρνοῦνται πλήρως. Ἐδειχναν μιὰ ἰδιαίτερη εὐαισθησία στὸ πνεῦμα τῶν νέων καιρῶν πού ἐξοῦσαν καί κατόρθωναν μὲ ἰδιαίτερη ἱκανότητα νὰ ἐντάσσουν στὸ σῶμα τοῦ παλαιοῦ *jus civile* ποικίλα νέα στοιχεῖα προερχόμενα ἀπὸ ξένες ἐννομες τάξεις (λ.χ. ἔθιμα καί τύπους συμβάσεων τῶν κατακτημένων ἀπὸ τὴ Ρώμη λαῶν κλπ.). Κατόρθωναν, ὁμως, τὸ τελευταῖο τοῦτο νὰ τὸ πετυχαίνουν δίχως νὰ παραβλέπουν τὶς ἐν γένει δικαϊκὲς συλλήψεις τοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος καί δίχως νὰ δείχνουν ἐλαττωμένο σεβασμὸ πρὸς αὐτές.

Ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους νομοδιδασκάλους ἄλλοι ὑπῆρξαν ριζοσπαστικότεροι καί ἄλλοι συντηρητικότεροι —φαινόμενο αὐτὸ συνηθισμένο ὄχι μόνον μεταξὺ τῶν μελετητῶν τοῦ δικαίου.

Οἱ δύο ἐν λόγῳ κατευθύνσεις ἐκπροσωπήθηκαν ἀπὸ τὶς σχολές τῶν Προκουλιανῶν καί τῶν Σαβινιανῶν. Οἱ δεῦτεροι θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ χαρακτηρισθοῦν σὰν οἱ πιὸ συντηρητικοί. Πάντως, ὁμως, οἱ διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν σχολῶν —μιλώντας δὲ γι' αὐτὲς ἀναγόμεστε στὴν ἐποχὴ τοῦ Α' καί τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ Β' μ.Χ. αἰῶνα— δὲν φαίνεται ὅτι ὑπῆρξαν βασικὲς ἢ μεγάλες. Διέφεραν κυρίως ὄχι τόσο οἱ νομικὲς ὥς οἱ φιλοσοφικὲς κατευθύνσεις τῶν δύο σχολῶν: οἱ Προκουλιανοὶ ἀκολουθοῦσαν τὸ πνεῦμα τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας, ἐνῶ οἱ Σαβινιανοὶ ἦσαν ὁπαδοὶ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας. Οἱ Προκουλιανοὶ ὀνομάζονταν ἔτσι γιὰτὶ ἰδρυτὴς των ὑπῆρξε ὁ Proculus. Τῶν Σαβινιανῶν πρῶτος ὑπῆρξε ὁ Massurius Sabinus. Σημειωτέον ὅτι κατὰ τὶς πληροφορίες τοῦ Πομπόνιου (D, I, 2, 52) οἱ ἀρχαί τῶν σχολῶν αὐτῶν πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν πολὺ παλαιότερα, στὴν ἐποχὴ τοῦ C. Ateius Capito καί τοῦ M. Antistius Labeo πού, καί οἱ δύο, ἔζησαν στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου.

Οἱ γνωμοδοτήσεις τῶν νομομαθῶν αὐτῶν κατὰ μία πρώτη περίοδο (ὅταν ἀκόμα τὸ κύρος τους δὲν εἶχε φτάσει στὸ ὕψος πού ἀργότερα ἔφτασε) δὲν φαί-

νεται ότι ἐδέσμευαν τοὺς δικαστὲς οἱ ὅποιοι μπορούσαν κάλλιστα, ἀνεπηρέαστοι, νὰ ἐκδίδουν ἀποφάσεις ἀντίθετες ἀπὸ τὶς προσκομιζόμενες γνωμοδοτήσεις. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως τοῦ Αὐγούστου (31 π.Χ. — 14 μ.Χ.) ἡ κατάσταση ἀλλάξε. Ἡ πολιτεία ἄρχισε νὰ ἔχει περισσότερη ἐμπιστοσύνη στὶς ἀπόψεις τῶν ιδιωτῶν νομικῶν, ὠρισμένων τουλάχιστον ἀπ' αὐτοὺς, ἀπὸ ὅ,τι στὶς κρίσεις τῶν δικαστῶν! Οἱ γνωμοδοτήσεις (*responsa*) τῶν νομομαθῶν ἄρχισαν πλέον νὰ καθίστανται ὑποχρεωτικὲς γιὰ τὶς ὑποθέσεις ἐκεῖνες γιὰ τὶς ὁποῖες εἶχαν ἐκδοθεῖ καὶ ἐφόσον, ἐννοεῖται, ἀποδεικνύονταν ἀληθινὰ τὰ πραγματικὰ περιστατικὰ πάνω στὰ ὁποῖα εἶχε βασιστεῖ ὁ νομικὸς γιὰ νὰ ἐκδώσει τὴ γνωμοδότησή του. Γι' αὐτὸ τὸ δικαίωμα (τὸ *jus respondendi*) ποὺ ἀπονεμήθηκε στοὺς κυριώτερους ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους νομικοὺς κάνει λόγο καὶ ὁ Γάιος: I, 7: *Responsa prudentium sunt sententiae et opiniones eorum quibus permissum est jura condere. Quorum omnium si in unum sententiae concurrant, id quod ita sentiunt legis vicem optinet: si vero dissentiunt judici licet quam velit sententiam sequi.*

Ἡ ἐπίσημη ἀπονομὴ τοῦ δικαίωματος τούτου αὐξήσε κατὰ πολὺ τὸ κύρος τῶν νομοδιδασκάλων μὲ ἀποτέλεσμα διάδικοι καὶ δικαστὲς νὰ δείχνουν ἰδίαιτερο σεβασμὸ ὄχι μόνον στὶς ἐπίσημες γνωμοδοτήσεις τους, ἀλλὰ καὶ στὶς ἀπλὲς ἀκόμα γνώμες τους. Τὰ *responsa* τῶν ἄρχισαν νὰ ἀποτελοῦν πηγὴ δικαίου. Ἐφαρμόζονταν ὄχι μόνον στὴν ὑπόθεση γιὰ τὴν ὁποίαν εἶχαν ἐκδοθεῖ, ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε ἄλλη ἀνάλογη.

Ὅμως ἡ κατάσταση αὐτὴ, ἡ τόσο τιμητικὴ γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐπιστῆμη, δὲν ἄργησε νὰ ἀλλάξει. Ὁ ἀριθμὸς τῶν νομικῶν ποὺ εἶχαν περιβληθεῖ μὲ τὸ κύρος τοῦ *jus respondendi* ἄρχισε νὰ αὐξάνει μὲ τὴν παρέλευσιν τοῦ χρόνου, ἡ αὐξηση δὲ αὐτὴ καὶ ὁ σύγχρονος πολλαπλασιασμὸς τῶν σχετικῶν *responsa* εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργίαν μιᾶς κάποιας ἀβεβαιότητος καὶ σύγχυσης στὸ ὡρὸ τοῦ δικαίου. Ἐτσι ὁ Ἀδριανὸς (76 — 138 μ.Χ.) ἀναγκάστηκε νὰ ὁρίσῃ ὅτι τὰ *responsa* τῶν νομικῶν εἶχαν ἰσχύ ὑποχρεωτικὴ πάνω σ' ὠρισμένο θέμα, μόνον ἂν ἦσαν σύμφωνα μεταξὺ τους. Ἄν προσκομίζονταν γιὰ τὴν ἴδια περίπτωσιν δύο διαφορετικὲς γνωμοδοτήσεις, ὁ δικαστὴς εἶχε τὸ δικαίωμα, μὴ ἐφαρμόζοντας καμμία ἀπ' αὐτὲς, νὰ ἀποφασίσῃ ἐλεύθερα, σύμφωνα μὲ τὴν δική του κρίσιν.

Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ κάποιο τελευταῖο καὶ περιορισμένο προνόμιό τους εἶχε ζωὴ σύντομη: ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐνάμισιν περίπου αἰῶνα ἀργότερα, τὸ *jus respondendi* ἔπαυε τελείως νὰ ἀπονέμεται. Μ' αὐτὸ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἐκλείσῃ καὶ ὁ κύκλος τῆς αἰγλης τῆς ρωμαϊκῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

IX. Χαρακτηριστικά.

Θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ συνεχίσουμε μιλώντας γιὰ τοὺς εἰδικούς θεσμοὺς τοῦ ρ.δ.: τὴν πατρικὴ ἐξουσία, τὴν *mancipatio*, τὴν ἐξ ἀρρενογονίας συγγένεια,

τὴν *stipulatio* κλπ. ὅλα αὐτὰ ποὺ δίνουν στὸ ρ.δ. τὸ γνωστὸ ἰδιότυπο χαρακτηριστὴρα του. Δὲν τὸ ἐπιτρέπουν ὅμως τὰ πλαίσια ἐνὸς σύντομου μελετήματος σὰν τὸ παρόν, ποὺ γιὰ μόνον σκοπὸ τοῦ ἔθεσε τὴ σκιαγραφία, ἀπλῶς, γιὰ χάρη τῶν νεώτερων, τῆς ἱστορικῆς ἀνέλιξης τοῦ σχεδὸν λησμονημένου πιά ρ.δ.

Ἐδῶ ἀξίζει νὰ υπογραμμιστοῦν τὰ ἀκόλουθα μόνον κυριώτερα χαρακτηριστικά του. Πρῶτο: ἡ *συντηρητικότητα* τοῦ ρ.δ. Δὲν ἦταν μόνον τὸ δίκαιο τους, ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ρωμαῖοι προσκολλημένοι στὶς παραδόσεις τους καὶ συντηρητικοί. Τὸ δίκαιο δὲν ἔκανε τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ ἀντικατοπτρίζει τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ τῆς νοοτροπίας τους. Τὸ πνεῦμα τοῦτο τοῦ συντηρητισμοῦ ὑπῆρξε πιὸ ἐκδηλὸ στὸ ἀρχαιότερο ρ.δ. —τόσο ποὺ πολλοὶ τὸ χαρακτηρίζουν σὰν «στενὸ». Δὲν πρέπει, ὅμως, νὰ νομιστεῖ ὅτι ἡ στενότητα αὐτὴ ἡ ὁποία ἀποτυπωνόταν σὲ τόσο πολλὰ σημεῖα τῆς νομοθεσίας τους, ἐμπόδιζε τοὺς Ρωμαίους νὰ δέχονται νέες ἰδέες καὶ νέες ἀπόψεις (βλ. πιὸ πάνω VIII). Μπορεῖ νὰ λεχθεῖ ὅτι στὴν ἱστορία τοῦ ρ.δ. ἀποτέλεσε νόμο ἱστορικὸ ἢ διαρκῆς προσαρμογὴ τοῦ παλαιοῦ πρὸς τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἔρχονταν νὰ ἐπικαθίσουν πάνω στὰ παλαιὰ καὶ τὰ μετέβαλλαν, μερικὲς φορές, μάλιστα, κατὰ τρόπο καίριο— πάντως συνήθως δίχως νὰ προκαλοῦνται, λόγω τοῦ ἀργοῦ γενικὰ ρυθμοῦ τῶν μεταλλαγῶν αὐτῶν, ἀντιδράσεις ἢ διαστάσεις γνωμῶν (Grosso).

Δεύτερο ἡ *πρακτικότητα* τοῦ ρωμαϊκοῦ νομικοῦ πνεύματος. Σ' ἀντίθεση μὲ τοὺς Ἕλληνες, οἱ Ρωμαῖοι ὑπῆρξαν ἄνθρωποι τῆς πράξης. Οἱ πρῶτοι μίλησαν, κυρίως, θεωρητικὰ γιὰ τὸ δίκαιο· προσπάθησαν νὰ καθορίσουν τὸ περιεχόμενο τῆς ἐννοίας τῆς ἰσότητος, τῆς εὐνομίας ἢ τῆς καλῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ἀντίθετα οἱ Ρωμαῖοι, ἀρκοῦμενοι στὸ νὰ διαισθάνονται μόνον τὶς ἐννοιες αὐτές, φρόντιζαν κυρίως νὰ πετυχαίνουν τὴν ἐφαρμογὴ τους στὴν πράξη. Στῇ Ρώμῃ οἱ διάφορες νομικὲς διατάξεις δὲν ἐδημιουργήθηκαν πρῶτα ἀπὸ τὴ θεωρία, τὴ νομικὴ ἐπιστήμη, γιὰ νὰ δοκιμαστοῦν κατόπιν στὴν πράξη. Δὲν πῆγαν ἀπὸ τὴν ὑγιεινολογία στὴ θεραπευτικὴ. Ἐγίνε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, εἶναι δὲ τοῦτο ἄξιο ἰδιαίτερης μνείας. Ἐμφανίστηκε, δηλαδή, πρῶτα ὁ Ρωμαῖος δικαστὴς καὶ κατόπιν ὁ Ρωμαῖος νομοθέτης —ἂν, βέβαια, ἡ τέτοια καθαρὰ σχηματικὴ ἔκθεση τῶν πραγμάτων δὲν μᾶς ἀπομακρύνει κάπως ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια... Ἡ ρωμαϊκὴ δικαιοσύνη, παρατηρεῖται, λειτουργοῦσε δίχως νὰ ἔχει τὴ βοήθεια μιᾶς νομοθεσίας ὀλοκληρωμένης καὶ σαφοῦς. Ἀπὸ τίς λύσεις ποὺ ἔδινε ὁ Ρωμαῖος δικαστὴς σὲ κάθε ἐμφανιζόμενη μπρὸς του διαφορὰ —λύσεις σχεδὸν πάντοτε ὀρθές, ἀκριβοδίκαies καὶ ἀσφαλεῖς— καθοδηγεῖτο κατόπιν, ὁ Ρωμαῖος νομοθέτης στὴ διατύπωση τῶν νόμων του (Villey).

Τρίτο χαρακτηριστικὸ, ἰδίως τοῦ ἀρχαιότερου ρ.δ. ὑπῆρξε ἡ *πρὸς ἡλωση* τοῦ *στοὺς τύπους*. Δὲν μποροῦσε νὰ τελεσθεῖ μιὰ ἐγκυρὴ δικαιοπραξία ἢ νὰ ἀσκηθεῖ μιὰ ἀγωγή ἂν δὲ περιβαλλόταν ὀρισμένο καὶ ἀπὸ πρὶν καθορισμένο τύπο. Βέβαια ἡ τήρηση αὐτῶν τῶν τύπων, ἡ ἀνάγκη τῆς πρόσκλησης πολλῶν μαρτύρων, τῆς ἐπέμβασης τοῦ ζυγοστάτου, τῆς χρήσε

του ζυγοῦ, τῆς ἀπαγγελίας πανηγυρικῶν φράσεων γιὰ τὴν τέλεση καὶ μιᾶς ἀκόμα *mancipatio* μὲ τὴν ὁποία ὁ Ρωμαῖος ἀγόραζε λ.χ. ἓνα ζῶο γιὰ νὰ ὀργῶναι τὸ χωράφι του, ἀποτελοῦσαν ὑπερβολικὴ πολυτέλεια. Οἱ Ρωμαῖοι, ὅμως, ἐξακολούθησαν γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα νὰ μὴν ἀντιδρῶν κατὰ τῆς αὐστηρῆς τηρήσεως τῶν τύπων, γιατί ἡ συναλλακτικὴ ζωὴ ἦταν ἀκόμα ἀπλούστατη καὶ κάθε Ρωμαῖος —σὲ μιὰ μιὰ ἐποχὴ κλειστῆς γεωργικῆς οἰκονομίας— ἐλάχιστες μόνο συμβάσεις συνήπτε. Γι' αὐτὸ καὶ ὅλοι αὐτοὶ οἱ τύποι δὲν ἐδημιουργοῦσαν ἰδιαιτέρως μεγάλες δυσχέρειες στὴ ζωὴ τῶν Ρωμαίων, ὥστε νὰ προκαλοῦν ἄμεσες καὶ ἔντονες ἀντιδράσεις.

Ἄλλωστε δὲν πρέπει νὰ παραβλέπεται τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ τοὺς πρωτόγονους ἀκόμα κατοίκους τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Ρώμης, οἱ τύποι ἔκλειναν καὶ μιὰ ἄλλη δύναμη σχεδόν, θὰ λέγαμε, μαγικὴ. Δὲν ἦσαν σὲ θέση νὰ ἀντιλαμβάνονται τίς δικαιοῦς ἔννοιες κατὰ τρόπο ἀφηρημένον· τίς ἀντιλαμβάνονταν μόνο ὅταν τοὺς ἐμφανίζονταν κατὰ τρόπο κάπως δραματοποιημένον. Γιὰ τοὺς ἀπλοικοὺς ἐκείνους, ἡ σύναψη μιᾶς σύμβαςης ἀποτελοῦσε κατὰ μέγα μέρος θέαμα. Καὶ αὐτὲς ἀκόμα οἱ δίκες, στὴν παλαιότερη τουλάχιστον μορφή τους, ἐμφανίζονταν σὰν ἀνάμνηση τοῦ ἀγῶνα ποὺ ἐλάμβανε χώραν στὶς παλαιότερες ἐποχές, ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα ποὺ διεκδικοῦσαν ἓνα πρᾶγμα. Ὁ δικαστὴς ἐπαιξε τὸ ρόλο ἐκείνου ποὺ στοὺς παρόμοιους ἀγῶνες ἐπενέβαινε γιὰ νὰ ξεχωρίσει τοὺς ἀντιδικοῦντες καὶ νὰ τοὺς ἐμποδίσαι νὰ ἐρθοῦν σὲ χειροδικίες.

Βέβαια ὅλα τὰ παραπάνω περὶ τυπολατρίας κλπ ἴσχυαν κυρίως στὸ ἀρχαιότερο ρ.δ. Κατόπιν, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ἄρχισε καὶ τὸ ρ.δ. νὰ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τηρήσεως πολλῶν καὶ ἄκαμπτων τύπων· σιγά-σιγά γινόταν πιὸ εὐκαμπτο καὶ περισσότερο εὐπρόσιτο. Ἔτσι ἐνῶ λ.χ. ἀρχικὰ γιὰ νὰ καταρτισθεῖ ἓνα δάνειο ἀπαιτεῖτο ἡ τήρηση μιᾶς ἐιδικῆς καὶ πολὺπλοκης διαδικασίας, ἀργότερα, καθὼς τὰ πάντα στὸ δίκαιο προχωροῦσαν πρὸς τὸ ἀπλούστερο, τὸ δάνειο κατετάγει μεταξὺ τῶν γε καταρτιζόμενων συμβάσεων καὶ ἄρχισε πιά νὰ ἀρκεῖ γιὰ τὴ σύναψή του μιὰ ἀπλὴ παράδοση τῶν δανειζομένων ἀπὸ τὸ δανειστή στὸ δανειζόμενο.

Σὰν τέταρτο χαρακτηριστικὸ ἀνάγκη νὰ ἀναφερθεῖ ἡ *aequitas*, ἡ ὁποία μαζί μὲ τὴν *bona fides* ὀδηγοῦσε τὸ Ρωμαῖο πραιτῶρα καὶ τὴ ρωμαϊκὴ νομικὴ ἐπιστῆμη στὸ ἐρμηνευτικὸ ἔργο της. Δὲν ἐρχόταν σὲ σύγκρουση μὲ τὸ δίκαιο ἢ *aequitas*, ἀντίθετα τὸ δίκαιο ἔτεινε πρὸς τὴν *aequitas* καὶ ἀποτελοῦσε τὸ σκοπὸ του. Ὁ Κικέρων ἔλεγε ὅτι τὸ *jus civile* εἶναι *aequitas constituta iis qui ejusdem civitatis sunt*. Μὴ λησμονοῦμε ἄλλωστε ὅτι καὶ ὁ νομικὸς Κέλσος δριζε τὸ δίκαιο (D.I, 1, 1) σὰν τὴν *ars boni et aequi*. Τέχνη τοῦ Ἰσοῦ σημαίνει τὴν προσπάθεια ἐφαρμογῆς τῆς αὐτῆς συμπεριφορᾶς στὶς αὐτὲς περιπτώσεις.

Κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειο περίοδο ἦρθε ἡ ἔννοια τῆς *aequitas* σ' ἓνα εἶδος ἀντίθεσης πρὸς τὸ *jus*. Γιατί μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων ἔχασε τὴν ἀρχικὴ τῆς ἔννοια τοῦ «Ἰσοῦ» καὶ πῆρε τὴν ἔννοια τῆς καθαυτοῦ ἐπιείκειας. Ἔτσι πολλὰς

φορές ἀντί τῆς *aequitas* χρησιμοποιοῦνται οἱ ἀντίστοιχοι ὅροι τῆς *humanitas*, τῆς *pietas* ἢ ἄλλοι ἀνάλογοι.

Τέλος, πέμπτο ἀξιοσημείωτο χαρακτηριστικό τοῦ ρ.δ. ὑπῆρξε ἡ π ρ ο φ ο - ρ ι κ ό τ η τ α στὴν κατάρτιση τῶν διαφόρων δικαιοπραξιῶν. Τήρηση τύπου γιὰ τοὺς Ρωμαίους δὲν ἐσήμαινε —ὅπως ἴσως θὰ μπορούσε νὰ νομίσει κάποιος παρασυρόμενος ἀπὸ ὅσα κρατοῦν σήμερα— σύνταξη ἐγγράφου, ἀλλὰ κυρίως ἀπαγγελία ὀρισμένων πανηγυρικῶν λέξεων καὶ ἐκτέλεση πράξεων συμβολικῶν. Μόνο, ἀργότερα, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς δημοκρατίας καὶ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ κλασσικοῦ ρ.δ., ἄρχισε νὰ εἰσδύει σιγά-σιγά κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἑλληνικῶν ἀντιλήψεων ἡ συνήθεια τῆς σύνταξεως ἐγγράφων (Πετρόπουλος).

Χ. Περίοδος ἐμφανίσεως ἐθνικῶν κωδίκων. Ὑποχώρηση τοῦ ρ.δ.

Ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ τὴν ἀμέσως μετὰ ἀπ' αὐτὴν ἐποχὴ, ὅταν τὸ ρ.δ. κυριαρχοῦσε ἀκόμη ἀποκλειστικὰ στὴν Εὐρώπη, εἶχαν προβληθεῖ κιόλας δύο σοβαροὶ ἀντίπαλοι τοῦ ρ.δ.: τὸ κανονικὸ δίκαιο τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ ἐθνικὸ (ἄγραφο βέβαια καὶ ἐθιμικὸ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον) δίκαιο τῶν διαφόρων εὐρωπαϊκῶν ἐθνοτήτων. Τὸ πρῶτο ἐνισχυόταν ἀπὸ τὸ γόητρο τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ ἐκπορευόταν, τὸ δεῦτερο ἦταν ἀγαπητὸ σὲ καθένα ἀπὸ τὰ ἔθνη τῆς Εὐρώπης, ἀπλούστατα γιὰτὶ ἦταν δικό τους.

Μὲ τὴν παρέλευση τῶν χρόνων καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ποικίλων παραγόντων οἱ διάφοροι λαοὶ ἄρχισαν σιγά-σιγά νὰ ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ μελέτη τῶν ἐθνικῶν τούς δικαίων ἀποτελοῦσε καθῆκον γιὰ τὸν καθένα ἀπ' αὐτοὺς πού λίγο-λίγο ἀποκοτοῦσαν ἐθνικὴ συνείδηση — καθῆκον ἀπὸ τὰ πρῶτιστα. Τὸ ρ.δ. εἶχε βέβαια πληρότητα καὶ περιβαλλόταν ἀπὸ αἴγλη καὶ εἶχε καὶ μεθοδικότητα ἀλλὰ, δὲν ξεχνοῦσαν τὰ ἀναγεννώμενα ἔθνη, ὅτι ἦταν συνάμα καὶ ξέ - ν ο γι' αὐτά. Ἐκτὸς τούτου ἦταν καὶ δίκαιο π α λ α ι ό . Οἱ τόσοι αἰῶνες πού εἶχαν περάσει ἀπὸ τὴν πρώτη κωδικοποίησή του κατὰ κανένα τρόπο δὲν μπορούσαν νὰ χαρακτηρισθοῦν σὰν χρονικὸ διάστημα εὐκαταφρόνητο. Ὅταν μέ - σα σὲ δεκαετίες μόνο ἀλλάζουν πολλὰ σὲ μιὰ κοινωνία, ὅταν καὶ ἐνὸς μόνον αἰῶνα ἡ παρέλευση ἀνατρέπει, ἀπὸ τὰ θεμέλια μερικὲς φορές, μεγάλο μέρος τῶν θεσμῶν πού ἰσχύουν σ' αὐτήν, φαινόταν ἀδιανόητο τὸ πῶς κανόνες δικαίου τόσο μακρυνοῦ μπορούσαν ἀκόμη νὰ ἐφαρμόζονται...

Παλαιότερα οἱ κανόνες τοῦ ρ.δ. περιβάλλονταν ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη αἴγλη, ἦταν ἡ ἐποχὴ τῆς πίστεως (Durant)· ἐπίστευαν τότε σὲ αὐθεντίες καὶ ἐφάρμο - ζαν τὶς διατάξεις τοῦ ρ.δ. μόνο καὶ μόνο γιὰτὶ προερχόντουσαν ἀπὸ τὴ Ρώμη, τὴ μητέρα τοῦ δικαίου· κατ' ἓνα τρόπο ἐταῦτιζαν τὸ ρ.δ. μὲ τὸ φυσικὸ δίκαιο (Villey).

Ἀλλὰ μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων τὰ πάντα ἄρχισαν νὰ συζητοῦνται, νὰ

ελέγχονται και οι αὐθεντίες νά καταρρέουν. Κάτω ἀπὸ τὰ πλήγματα τῆς κριτικῆς ἀρχισε νά κλονίζεται τὸ ρ.δ. καὶ ἡ πεποιθήση γιὰ τὴν αἰώνια, δῆθεν, ἀξία του.

Ἔτσι κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ἰδεῶν αὐτῶν ἰδρύθηκε (τὸ 1679) στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιοῦ εἰδικὴ ἔδρα ἀφιερωμένη ἀποκλειστικὰ στὴ μελέτη τοῦ ἐθνικοῦ γαλλικοῦ δικαίου. Τὸ ἴδιο καὶ στὴν Ἀγγλία, ὅπου, ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ ρ.δ. ποτὲ δὲν ἐπεκράτησε ὀριστικά, στὴ Γερμανία κ.ἄ. Κατὰ τὸν 10^ο αἰ. τὰ κύρια δυτικοευρωπαϊκὰ κράτη, τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, ἔσπευσαν νά ἀποκτήσουν ἐθνικοὺς ἀστικούς κώδικες (πρῶτη ἡ Γαλλία τὸ 1804, ἀρκετὰ ἀργότερα, τὸ 1900 ἡ Γερμανία κλπ.). Ἀνάλογες σκέψεις ὁδήγησαν καὶ τὸν Ἑλληνα νομοθέτη στὸ νά θέσει σὲ ἰσχὺ ἀπὸ τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1946 τὸ νέο Ἀστικό μας Κώδικα, αὐτὸν ποὺ ἰσχύει μέχρι σήμερα.

Μὲ τὴν εἰσαγωγή ὅλων αὐτῶν τῶν ἐθνικῶν κωδίκων παύει ἡ ἐξάρτησή μας, κατὰ μεγάλο μέρος, στὸν τομέα τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα — ἐξάρτησις ποῦ, γενικότερα, ἀπετέλεσε τὴ δύναμη, ἀλλὰ συνάμα κατ' ἓνα ποσοστὸ καὶ τὴν ἀδυναμία τῆς νεότερης εὐρωπαϊκῆς σκέψεως.

Σήμερα πιά ποῦ ἡ κάθε Πολιτεία ἔχει ἀποκτήσει τὸ δικό της ἐθνικὸ Κώδικα δικαίου καὶ οἱ λαοὶ ζοῦν τὴν καινούργια ἐποχὴ τῆς μηχανοκρατίας, τῆς κοινωνικῆς ἰσοπέδωσης, τῆς νέας οἰκονομίας καὶ τῆς κατὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τύπο ὁμοσπονδιοποίησης τῶν ὑπαρχόντων κρατῶν (γεγονὸς ποὺ ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴ σύνταξη νέων πολλὰς φορὲς ὑπερεθνικῶν καὶ εὐρυτέρου φάσματος νομοθετημάτων) τὸ ρ.δ., ἀναγκαστικά, ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὸ προσκήνιο. Οἱ νομικοὶ δὲν τὸ βλέπουν πιά παρὰ σὰν ἓνα μνημεῖο τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, μὲ σεβασμὸ βέβαια ἀλλὰ ἔχοντας συνάμα ὑπ' ὄψιν ὅτι εἶναι δημιούργημα ἄλλων μακρυνῶν ἐποχῶν καὶ ἄλλων, ἀναμφίβολα, κοινωνικῶν συνθηκῶν⁽¹⁾.

(1) Ἀναρίθμητα κυριολεκτικὰ εἶναι τὰ ἔργα ποὺ εἶναι ἀφιερωμένα στὸ ρ.δ. Ἐπὶ αἰῶνες τώρα ἐκδίδονται συνεχῶς μονογραφίαι, εἴτε συστήματα ρ.δ. Παραθέτουμε ἀπλῶς μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστά: Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία: Γ. Πετροπούλου, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ ρ.δ. (β' ἐκδοσις, Ἀθῆναι, 1965). Ν. Πανταζοπούλου, Τὸ Ρωμαϊκὸν δίκαιον ἐν διαλεκτικῇ συναρτήσει πρὸς τὸ ἑλληνικόν (δ' ἐκδ., τόμος α', Ἀθῆναι, 1962). Δημ. Γκόφα, Εἰσηγήσεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου· τεύχη Α—Γ (Ἀθῆναι, 1976). Τοῦ ἴδιου, Ἱστορία τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου· τεύχη Ι, Ια, Ιβ (Ἀθῆναι, 1976). Δ. Παπούλια, Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου (Ἀθῆναι, 1927). Ν. Δημαρᾶ, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου (Ἀθῆναι, 1896). Ἀπὸ τὴν ξένη: R. Monnier, Manuel élémentaire de droit romain, (δ' ἐκδ. Paris, 1944), G. Ferrini, Manuale di Pandette (δ' ἐκδ. ὑπὸ Grosso, Milano, 1953). V. Arangio-Ruiz, Storia del dir. romano (5η ἐκδ. Napoli, 1947). G. Grosso, Le idee fondamentali del diritto romano (Torino, 1958). P. De Francisci, Sintesi storica del dir. romano (Roma, 1948), R. Sohm-L. Mitteis, Institutiones des römischen Privatrechts (Berlin, 1949), καὶ M. Villey, Τὸ Ρωμαϊκὸν δίκαιον (μετάφρ. Π. Δ. Δημάκη, Ἀθῆναι, 1966).